

Йоганн Вольфганг Гете

■
ФАУСТ

Бібліотека світової літератури

Johann Wolfgang Goethe

Фауст

«ОМІКО»

1831

УДК 821.112.2

Goethe J.

Фауст / J. Goethe — «ОМІКО», 1831 — (Бібліотека світової літератури)

ISBN 978-966-03-5103-5

Йоганн Вольфганг Гете (1749–1832) – філософ, мислитель, просвітителі, головне, геніальний німецький письменник, драматург і поет, твори якого безсмертні. Над своєю Головною книгою – поемою «Фауст» – Гете працював близько шести десятиліть, по суті, все життя, починаючи з 20-річного віку. Сюжет трагедії взятий з німецької книги про доктора-алхіміка. Фауст жив у XVI столітті, мав славу мага і чаклуна й продав душу дияволу. Про нього ходили легенди, до його образу зверталися багато авторів. «Фауст» Гете – це драматична епопея про Людину, високість і низькість її пристрастей, безупинні пошуки істини, злет і падіння, знайдення Свободи і Любові. Вона об'єднала в собі високу поезію, класичну досконалість і найглибшу філософську думку й стала вершиною світової літератури.

УДК 821.112.2

ISBN 978-966-03-5103-5

© Goethe J., 1831

© ОМІКО, 1831

Содержание

Й. В. Гете і його «Фауст»	5
Фауст	19
Присвята	20
Пролог у театрі	21
Пролог на небі[16]	27
Частина перша	31
Дія перша	31
Ніч[18]	31
За міською брамою	43
Кабінет Фауста	54
Кабінет Фауста	64
Конец ознакомительного фрагмента.	80

Йоганн Вольфганг Гете Фауст

Й. В. Гете і його «Фауст»

Великий німецький поет Йоганн Вольфганг Гете (1749—1832) народився в родовитій бюргерській сім'ї в місті Франкфурті-на-Майні. З дитинства батьки створили для нього всі умови для всебічного духовного розвитку. Гете вчився у двох університетах: у Лейпцизькому, а потім у Страсбурзькому, по закінченні якого одержав диплом ліценціата права. Але адвокатська діяльність його не приваблювала.

Студентські роки поета минули під знаком бурхливої творчої активності. Ліричні вірші, драма «Гец фон Берліхінген із залізною рукою» (1773) і роман «Страждання юного Вертера» (1774) зробили ім'я Гете надзвичайно популярним. Серед шанувальників його творчості був і юний герцог Саксен-Веймарський Карл-Август, який запросив 26-літнього поета до себе на службу. До кінця днів свого сюзерена (той помер у 1828 році) Гете зберіг з ним дружні довірливі стосунки. Правда, становище високопоставленої особи наклало відбиток на характер поета. У Веймарі, населення якого тоді становило б тис. чоловік, Гете обертався серед досить тісного кола придворних і бюргерства і часто не міг не зважати на інтриги і поговори, які супроводжують людину, що живе у всіх на очах. Йому доводилося «мириться з необхідністю», часом іти на внутрішні компроміси.

Енергія і оптимізм юності спочатку допомагали поетові боротися з бездуховністю оточення. Він плекає мрію, в душі Вольтера і Дідро, сприяти процвітанню «освіченого абсолютизму» в герцогстві, допомогти герцогу здійснити соціальні і господарські реформи. До свого 30-ліття Гете приймає як належне посвячення у дворянство, частку «von» віднині він постійно пише при своєму імені. Проте не обминула його і жорстока моральна криза. Поет їде з осоружного Веймара до Італії, де проводить два роки (1786—1788). Безпосереднім поштовхом для від'їзду стало ускладнення особистих стосунків з придворною дамою Шарлотою фон Штейн. Поет веде спостереження як природознавець, знайомиться з пам'ятками античного мистецтва, вивчає культуру італійського Ренесансу і Бароко. Захоплений колосальними естетичними враженнями, Гете переживає небачений підйом творчих сил. Серед написаного в Італії – трагедія в античному стилі «Іфігенія в Тавриді», трагедія в стилі Шекспіра «Егмонт»; тривала робота над «Торквато Тассо», «Фаустом». Після повернення він створює поетичний цикл у душі Проперція «Римські елегії». Другий від'їзд до Італії (1790) успішно закінчився завершенням першого варіанта «Фауста», який Гете надрукував під назвою «Фауст. Фрагмент».

Охоплений пристрастним поривом до внутрішньої емансипації, Гете наважується на серйозний крок в особистому житті. Він розриває стосунки з Шарлотою фон Штейн і пов'язує своє життя з дівчиною з бюргерського середовища Християною Вульпіус (вона померла в 1816 році, коли їй минув 51 рік, а син Гете від цього шлюбу помер у 1830 році, досягнувши 31 року).

Після Італії в житті і творчості Гете відбувається серйозний злам. Суспільна діяльність дедалі менше приваблює його. Якобінський терор, що почався невдовзі у Франції, викликав відразу до політики. Віднині всю свою енергію Гете спрямовує на суто творчу, інтелектуальну діяльність. Його захоплюють проблеми вічного, абсолютного, що знайшло свій відбиток у нових творчих задумах, наприклад, у більш широкому і філософськи спрямованому плані «Фауста». Десятиліття 1794—1805 років пройшло під знаком творчої дружби з Ф. Шіллером, яку урвала передчасна смерть останнього. Тоді ж встановлюються жваві стосунки з «енськими романтиками» – молодим поколінням поетів і філософів, що зробили центром своєї діяльності Єнський університет (науковим куратором якого був Гете). В цей же період Гете – дирек-

тор Веймарського театру (до 1802 року), на сцені якого він ставить п'єси Шекспіра, Лессінга, Шіллера, Клейста, свої власні твори. Найзначніший творчий здобуток цих років – роман «Літа науки Вільгельма Мейстера» (1796).

У перші п'ять років нового, ХІХ століття йдуть з життя духовно близькі поету люди: Новалис, Клопшток, Кант, Гердер, Шіллер... У Гете значно погіршується здоров'я, він зазнає нападів меланхолії, скепсису, страху смерті. Підточують душевні сили і поразки Німеччини у війні з Наполеоном, зокрема катастрофічна поразка під Єною у 1806 році, всього лише в кількох кілометрах від Веймара. Наполеон залізною рукою перекроє карту Німеччини, скасовує десятки герцогств і князівств, встановлює свої закони.

Поступовому одужанню і подоланню кризи сприяла атмосфера загального національно-патріотичного піднесення в Німеччині, а потім і вирішальні перемоги над Наполеоном. Зрозуміло, що творча натура Гете ніколи не мирилася з бездіяльністю, і в ці важкі роки він не полишає творчості: закінчує першу частину «Фауста» (1806), друкує роман з витонченою морально-психологічною проблематикою «Вибіркова спорідненість», свої переклади «Племінника Рамо» Д. Дідро і «Життя Бенвенуто Челліні». Особливо багато уваги в ці роки Гете приділяє природознавчим дослідженням: з ботаніки, зоології, анатомії, геології, оптики. Все це було не просто «освіченим дозвіллям»: Гете прагнув свідомо виробити в собі певне синтетичне уявлення про світ і людину, відкрити загальні закони, яким підпорядковуються суспільство, природа, мистецтво.

Новий злет творчості припадає на післянаполеонівську добу. У 1814 році Гете на короткий час залишає Веймар і подорожує старовинними німецькими містами, знайомиться з їх архітектурними і художніми пам'ятками. Цю подорож він називає «гіджрою» (Hegire), натякаючи на втечу Магомета до Медини, що посприяло виникненню нової релігії. І справді, поет переживає, як колись, оновлення в житті і творчості. З'являються збірка віршів «Західно-східний диван» (1819), ще один роман – «Роки мандрів Вільгельма Мейстера» (1829), автобіографічна книга «Поезія і правда», що охоплює час до його оселення в Веймарі (1831). Добігає кінця робота над другою частиною «Фауста»; весь твір повністю був надрукований після смерті поета.

В останні два десятиліття свого життя Гете був всесвітньо визнаним поетом, а його дім у Веймарі став місцем паломництва. Саме тоді були зроблені численні записи різноманітних бесід і висловлювань Гете, особливе місце серед яких належить розмовам з Гете секретаря поета П. П. Еккермана. Ранньою весною 1832 року Гете застудився і через тиждень, 22 березня, помер. Коли пульс його уже зникав, права рука поета ніби ще намагалася щось написати в повітрі. Похований Гете у Веймарі в одному склепі з Шіллером.

«Я збирав усе, що проходило перед моїми очима й вухами, перед моїми почуттями, – писав Гете уже на схилі своїх років. – Для моїх творів тисячі окремих істот внесли своє (...), всі прийшли і принесли свої думки й досягнення, свої долі, своє життя, своє буття. Так я пожинав часто те, що сіяв інший; робота мого життя є створенням колективу, і це творіння носить ім'я *Гете*». Слова великого поета пояснюють енциклопедичність його інтересів і діянь. Можна сказати, що вся складна епоха, в яку він жив, виразила себе через його творчість. І не лише через шедеври. «У спадщині Гете чимало і зовсім незначних творів – художніх, які зовсім не мають естетичної цінності, теоретичних, дивовижно пласких і неправильних», – писав у ХХ столітті німецький філософ Г. Зіммель. Але не так легко досягнути й ті твори, що безперечно збагатили скарбницю світової культури. «Різноманітні уявлення Гете, що постійно змінювались за його довге неоднозначне життя, дають привід для такого ж різного тлумачення», – продовжує вчений. Навіть саме життя поета неможливо вібгати в якісь логічні рамки, його не можна підкріплювати «цитатами», бо «в них завжди можна знайти факти, протилежні за своїм значенням».¹

¹ Зіммель Г. Избранное: В 2 т. – М.: Юрист, 1996. – (Лики культуры). – Т. 1: Философия культуры. – С. 165; 159.

Гете жив на зламі епох. До недавнього часу в науці була поширена традиція відносити його творчість до Просвітництва, з яким пов'язувало поета багато творчих і світоглядних рис. Звичайно, від честі належати до великої доби не став би відмовлятися жодний її сучасник. Проте історико-культурну добу створюють генії, саме вони надають їй сенсу, змісту і визначають її. Але їм же дано право розсувати межі доби і вказувати їй подальший шлях. Німецький поет Генріх Гейне назвав час творчості поета «художнім періодом Гете» в німецькій культурі, а в XX столітті історик літератури Герман Август Корф назвав останню третину XVIII – першу третину XIX століття «часом Гете». Багато взявши у свого часу, Гете незмірно більше дав йому, поступово утворивши тим самим нову художню епоху.

Чи не найважливішим наріжним каменем нової історико-літературної епохи, «творіння на ім'я Гете», стало кантіанство – філософія великого Іммануїла Канта (1722—1804), ровесника українського філософа Григорія Сковороди. Протягом найближчого півстоліття учні Канта – І. Г. Фіхте, В. Ф. Й. фон Шеллінг, Ф. Шлегель, Новаліс (псевдонім Ф. фон Гарденберга), Ф. Шлейєрмахер – розвивали його вчення; перед ним схилялися Г. В. Ф. Гегель і А. Шопенгауер. Головна заслуга Канта полягала в обґрунтуванні *творчого* характеру мислення. Людина – істота скінченна, але мислення її сягає нескінченності. Філософ поглибив наші уявлення про свідомість, яка не просто механічно копіює реальність, а додає до образу реальності щось від індивіда, роблячи його *особистістю*. Англійські і французькі просвітники у XVIII столітті обстоювали ту думку, що всі люди однакові, бо однакові закони мислення. Філософія Канта давала можливість стверджувати інше: всі люди духовно неповторні, бо мислення не тільки відтворює реальність, а й вносить у неї власні уявлення. Кожна людина – *творець* і збагачує природу тим, чого в ній нема, – образами свого мислення. Кант встановив, що одна частина свідомості – здоровий глузд, *Verstand* – пов'язує людину зі світом емпіричного (буденного, звичайного, земного); інша частина – розум, *Vernunft* – з нескінченністю, царину якої філософ назвав «ідеями (або принципами) розуму». Звідси утвердилася назва нового вчення – *ідеалам*. Вищі, ідеальні, поняття – краса, піднесеність, честь, совість, любов, батьківщина, патріотизм, віра, вічність, безкінечність та ін. – надають сенсу існуванню людини. Без них вона не може жити духовно повним буттям і стає жалюгідним рабом повсякденного, емпіричного – тобто, за влучним німецьким слівцем, *філістером* («міщанином»).²

Другим наріжним каменем «часу Гете» стала по-новому досягнута античність. Мистецтвознавець Й. Й. Вінкельман (1717—1768) вважав, що міфи, закарбовані, зокрема, в античній скульптурі, відображають природність існування людини, повноту її духовного буття в союзі з природою. Драматург і естетик Г. Е. Лессінг (1729—1781) учив бачити в міфах греко-римської давнини рух, притаманний духові неспокій, трагічну колізійність («Лаокоон, або Про границі між живописом і поезією»). Це значно відрізнялося від того, як сприймали міф в Англії чи Франції у XVII і XVIII століттях. Якщо французькі класицисти співвідносили міф з ідеєю державності і з суспільними доброчинностями, то німецькі мислителі – зі Всесвітом, природою, народним життям. Міф у німецькому мисленні переходив у своєрідну філософсько-естетичну утопію, сенс якої полягав у «поверненні вперед» – у вірі в те, що людина врешті-решт переборе свої обивательські інтереси, подолає роздвоєність духу і однобічність («одномірність» – Г. Маркузе) свідомості і поверне собі, подібно до греків давнини, повноту власного існування в союзі з природою і всім суспільством. Тоді, за словами Гегеля, індивід не підлягатиме закону як чомусь чужому і зовнішньому, а сам втілюватиме в собі закон як власну внутрішню сутність.

Третім наріжним каменем нової епохи стали Шекспір і Сервантес, в цілому знехтувані добою Просвітництва. Обидва генії творили на зламі епох Відродження і Бароко, відобразили трагічну напруженість людського буття і прагнення осмислити його в новому філософ-

² Образ узятий зі Старого Заповіту. Філістимляни («філістери») здалися герою Самсону настільки мізерними і жалюгідними, що він, відклавши свого меча, побив і розігнав їх всіх просто осялячою щелепою.

сько-естетичному плані. Художній світ Шекспіра – це фантастика, поезія природи, прагнення піднести низьке і буденне до шляхетного, кинути світло земного на ідеальне, а трагізм розкрити у зіткненні з іронічним і комічним. Сервантес відтворив світ через ушляхетнюючий ракурс високої іронії і співчуття. Обоє об'єднує віра у *вчинок*, через який людина утверджує свій високий сенс, не зважаючи ні на що, інакше вона перестає бути такою. Вічний внутрішній неспокій, постійне прагнення до далекої, а часом і нездійсненої мети – ось основа переконань таких різних поетів і мислителів, як Гете і Шіллер, Фіхте і Новаліс, Гельдерлін і Шлеєрмахер.

У науці зазвичай розділяють творчість поета на «штюрмерський» і більш пізній «веймарський» періоди. І це справедливо. Відомо, що сам Гете пізніше навіть надмірно критично поставився до своєї творчості «штюрмерських» років, власноручно знищив багато з ненадрукованих творів, неохоче друкував листування того часу. Проте таке мотивування періодизації творчості поета не мусить знімати питання про її *єдність*. Кантіанство з його культом художньої форми, новий погляд на античність, поетика, що ґрунтується не на готових правилах, а на вільній уяві, – все це сповна відбилося у творах Гете, хоч по-різному було представлено в ранні і пізніші роки.

Ранню творчість Гете нерідко пов'язують з традиціями сентименталізму, а вихідною точкою для юного прозаїка вважають Руссо. Сентименталізм звеличив неповторність індивідуального світобачення. До суттєвих його рис належить здатність героя знаходити в *буденних* виявах життя прихований для решти людей *високий* зміст. Тож джерело неповторності світу міститься не так у самій реальності, як у суб'єкті, що наділяє реальність властивостями свого багатого внутрішнього світу. Своє злиття з реальністю індивід сприймає як творчий акт, наповнений почуттям емоційної зворушеності й розчуленості, навіть патетичної схвилюваності, що, по суті, й становить суть сентиментального переживання.

Надзвичайно поширеною в німецьких «штюрмерів» була тема природи. У «Майській пісні» юного Гете годі шукати раціонально впорядковану панорамність чи певну ландшафтність природи. Погляд поета рухається розкуто, свавільно, навіть хаотично, підпорядковуючись настрою внутрішнього радісного збудження. Поет переносить на природу свій радісний настрій і таким чином витворює власний автопортрет. В інших юнацьких поезіях Гете природа постає то бурхливо-збудженою, то лагідно-тихою й інтимно-ніжною, то злою й ворожою, то тривожно-містичною. Але щоразу перед нами по-різному розкривається сам поетичний суб'єкт, завжди перед нами – образ самого поета.

Проте у своїх «штюрмерських» творах Гете розвинув стиль сентименталізму до вимірів, цілком чужих Руссо. Про це свідчить явище, назване «штюрмерським індивідуалізмом». Герой постає як окрема психологічна «монада» (Лейбніц), він сам є для себе джерелом духовної сили, морального закону і психологічної самодостатності. Образ «монадичного» героя постає перед нами у «Великих гімнах». У «Прометейі» герой кидає звинувачення в обличчя самому Зевсу! Прометей – сам для себе моральний закон і джерело духовної незалежності. Таке сприйняття античності було чуже французьким класицистам.

Не все однаково чітке й недвозначне в цих гімнах, часто їх зміст загадковий. Тут і мимолітні порухи душі, й не усвідомлені самим поетом переживання. Це знаменитий штюрмерський стиль, де загадковість і недомовленість – один із засадничих елементів. Образи природи іноді химерні, фрагментарні, уривчасті. Але в них читач угадує вже щось «фаустіанське»: природа постає різноманітна, несподівана, щедра на дива, часом навіть грізна й страшна.

У «Ганімеді» Гете прагне передати акт поетичного натхнення, одержимість людини творчим духом природи. Невинний, нетямущий Ганімед – це образ людської душі. Невідома сила, що раптово підносить його до неба, – це натхнення як вияв вищого творчого духу. І ось невинні очі дитини бачать те, чого не дано побачити більш нікому. Обранець – він! Ганімед жадібно всотує в себе незабутні враження. Образ натхнення як високого, але наївного осягнення пере-

гукується з ученням Канта про *генія*: «Геній сам не може описати чи науково показати, як він створює свій твір (...), сам не знає, яким чином у нього здійснюються ідеї для цього, і не в його владі спеціально чи за планом придумати їх і роз'яснити іншим...».³

Проте апофеоз суб'єктивної схвильованості, яка надає природі нового для неї смислу, може перейти в трагедію, а нетотожність реальності та її образу у свідомості – стати причиною трагічного розладу. Про це свідчать балади: «Рибалка» й особливо «Вільшаний король», написані вже у «післяштюрмерську» добу (1782). В останній – дитина стає жертвою власної уяви, раціональні пояснення батька виявляються безсилими. У змаганні здорового глузду та наївної уяви перемагає уява і тим занепадує все. Здається, тут Гете замислюється над тією страшною ціною, що її платить людина за автономність і самодостатність уяви, розуму.

Тема трагічного розладу між реальністю та її суб'єктивно забарвленим змістом розкрита письменником у «Стражданнях юного Вертера». Головний персонаж марно прагне відстояти свою внутрішню самотність, світ почуттів як основний зміст своєї особистості. Вертер – трагічна «монада», що сама в собі знаходить моральний закон і джерело психологічно насиченого життя. Цей духовно незалежний герой протистоїть світові загальноприйнятого – суспільству, де мотиви поведінки підкоряються лише емпіричному плинові життя, де панують етикет, компроміс, умовності. Перед Вертером нібито і є вибір: підкоритися закону громадської думки, морального компромісу, станової ієрархії. Але для героя це означало б поступитися своїм витонченим внутрішнім світом. Розуміючи, що його почуття, неповторність духовних прагнень нікому не потрібні, незрозумілі, більше того, виступають перешкодою для щастя, Вертер убиває себе.

Світ розкривається для Вертера у вигляді особливих цінностей, які існують *тільки для нього*. Він цінує відносини і речі, що, не маючи значення для інших, становлять для нього інтимно близький образ світу. Ці уподобання роблять його *нестандартною особистістю* в суспільстві і викликають в оточення подив та нерозуміння. Мова Вертера не просто схвильована й емоційно піднесена; герой усвідомлює свою відчуженість від людей, неможливість знайти з ними спільну мову і тим більш реалізувати у суспільстві свої якості. Він доходить висновку, що його внутрішня неповторність і є головною завадою для щастя.

У Вертері чимало рис Фауста. Герой хоче утвердити себе як внутрішньо вільна людина, але не у згоді зі стандартною поведінкою, конвенційним способом мислення і дій, що поширені в суспільстві, а всупереч їм. Він сам хоче бути своїм законом, але діяти не анархічно і свавільно, а у згоді з природою, яку у XVIII столітті сприймали як жадану духовну повноту світовідчуття. Вертер утверджує своє право на духовну «монадичність» ціною власної смерті.

Ще одним твором, що прославив юного Гете, була драма «Гец фон Берліхінген» на сюжет з реформаційних війн у XVI столітті. В автобіографії поет згадує про своє захоплення історією цього лицаря в одному зв'язку з Фаустом. У задумах про Прометея, Геца і Фауста проявилися нахили юного Гете до сюжетів, що мали «протестний» характер, та до історичних, міфологічних чи легендарних осіб, що викликали до себе неоднозначне ставлення, здебільшого несприйняття та осуд (в цей ряд можна поставити й Вертера). Можливо, так відлунювався «шекспірівський» підхід: цілком свідомий намір зробити психологічно «масштабнішою» політично чи морально одіозну особу, розкрити у злочинці чи віровідступнику загальнолюдське; і на додачу пробудити палке співчуття до того, кого громадська думка одностайно засуджувала.

У «Геці» поет силою уяви не просто відтворював минуле, а сам *творив* історію, викликав до життя *нову* історичну особистість. В основі нового підходу до історії було прагнення ствердити нові духовні цінності. І головний наголос при цьому падав на особистість. Сама історія при всій її конкретності, відтвореній на основі мемуарів лицаря та історичних досліджень вчених, все ж таки відходила на другий план і поставала у творі як своєрідне універсальне середо-

³ Кант И. Сочинения: В 6 т. – М: Мысль, 1966. – Т. 5. – С. 323–324.

вище, як така собі сфера для ширяння людського духу. В центрі твору опиняється особистість у напруженій взаємодії чи відштовхуванні з цим універсальним середовищем. Перед нами розкриваються підходи до метафізичної і водночас психологічної історичної драми, яку згодом найяскравіше вдасться втілити Фрідріху Шіллеру. Але такою метафізичністю був пройнятий і Гетевий «Фауст».

Величезне значення для Гете мали дружні взаємини з поетом, драматургом і філософом Фрідріхом Шіллером (1759—1805), який у «штюрмерській» творчості Гете побачив вияв «наївного» генія, що утверджує повноту свого буття як буття одухотвореної природи на противагу сучасній цивілізації, цінності якої більше нагадували болісну тугу за природою. Під впливом Шіллера у поета знову пробуджується інтерес до юнацького задуму «Фауста», що він його закинув ще в середині 70-х років. Гете і Шіллер намагаються осмислити риси нового світовідчуття, в основі якого лежала б духовна повнота і цілісність, притаманна хіба що самій природі, і розробити принципи нової естетики творчості. Зразок вони шукають в античності, в середніх віках, у добі Відродження. Ці філософсько-естетичні шукання дістали в гетезнавстві назву «веймарської класики».⁴

Краса для «веймарської класики» була невід'ємною від уявлення про *належну людину*, яка б втілювала у собі внутрішню цілісність чуттєвого і духовного, єдність із зовнішнім світом – з суспільством, природою, Всесвітом. «Веймарська класика» – це не спроба реставрувати минуле, а таке собі *повернення вперед*, до повноти людського існування, яке може бути досягнуто свідомо, а не просто отримано з рук природи, як це сталося на світанку людської культури. Ці настанови веймарської класики привертали пильну увагу з боку Фіхте, Новаліса, Гельдерліна та інших романтиків і були розроблені ними у вигляді філософсько-естетичної *утопії*.

Між *природою* і *культурою*, на думку Гете, немає непрохідної прірви, як це вважав Руссо; навпаки, вони тісно взаємопов'язані. Розвиток природи закономірно приводить до виникнення свідомості і культури. Цим положенням відкидається класицистична теорія наслідування, що виходить не безпосередньо з природи, а із «вторинних» зразків. Сама природа стає основою законів мистецтва і через одні й ті самі фундаментальні закони утверджує свою вищу форму існування – свідомість і як її найкращий вінець – красу. Цим пояснюється настійливе прагнення Гете знайти «прафеномен», щоб використати його як спільну основу для художньої творчості і для наукового вивчення природи.

В основі *міфотворчості* «веймарських класиків» лежало не наслідування готових зразків, як у французьких класицистів, а *свідоме* відтворення митцем ніби *несвідомих* творчих імпульсів природи, не реалізованих нею самою до кінця. Це обумовило *ідеалізуючий* принцип зображення персонажів, зокрема у «Фаусті» та в інших творах поета.

Стиль, в розумінні веймарських класиків, відображує внутрішню сутність об'єкта, його *істину*, яка, завжди явлена *чуттєво* і завжди – через *красу*. Призначення форми – не підкреслювати зміст експресією, *аурівноважувати* його і тим самим забезпечувати цілісну єдність *форми, змісту і духу*. Таке розуміння форми і стилю виводило їх за межі відтворення лише самої давньогрецької поетичної техніки і відкривало простір для використання практично *всіх* можливих стильових систем і жанрових особливостей, зокрема народно-поетичного середньовіччя, бароко та ін. Особливо яскраво такий жанрово-стильовий симбіоз представлений у другій частині «Фауста».

«Веймарська класика», так би мовити, завершила на більш високому рівні штюрмерські шукання Гете. Видатний гетезнавець ХХ століття Г. А. Корф писав: «Цей розвиток, спрямований до загальнолюдської цілісності, був поверненням до старого ідеалу штюрмерства, але й одночасно сходженням на більш високу сходинку». Поет знайшов цю колишню цілісність у гармонії власної особистості, природи й мистецтва. Але якщо раніше ця цілісність була «шас-

⁴ Докладніше про це питання див.: Шалагінов Б. Б. Естетика Й. В. Гете: Дослідження. – К.: Вежа, 2002. – С. 121—127.

ливим подарунком юності», то тепер поет знайшов її знов як «свідоме завоювання змузнілого віку».⁵

«Веймарська класика» була *відкритою системою*, оскільки мала опертя на фундаментальне поняття розвитку людини і культури, спрямованого на якомога повніше виявлення їх вищої родової сутності. «Пізній» Гете в цілому зберіг вірність культурологічним і естетичним постулатам «веймарської класики», хоча й відмовився певною мірою від тих її елементів, що були пов'язані з використанням античних міфів і поетичної техніки давніх греків.

Отже, суть «веймарської класики» полягала не в культивуванні давньогрецького ідеалу, а в утвердженні тих тенденцій, які з часом зробили б *непотрібною* давньогрецьку культуру саме як *ідеал*. Тоді людина відкриє в собі здатність до повноцінного сприйняття *всіх* світових культур. А разом з проблемою ідеалу зникне і *проблема публіки*, яка постійно турбувала поета і, зокрема, знайшла відбиття на сторінках «Фауста» («Пролог у театрі»). Тож звернення Гете в середині 10-х років XVIII століття в пошуках внутрішньо повного людського буття до культури Сходу в «Західно-східному дивані» відповідало логіці розвитку головних тенденцій «веймарської класики».

Не всі тенденції «веймарської класики» виявилися життєздатними. Палкий прихильник Гете Ріхард Вагнер писав про неможливість досягнути повноти естетичного ідеалу в умовах духовного розколу, що його переживає сучасне суспільство: «У греків мистецтво було закорінене в суспільній свідомості, тоді як зараз воно існує лише у свідомості окремих індивідів поруч з суспільною несвідомістю (...) Справжнє й прекрасне мистецтво не може існувати там, де воно не впливає з життя як вияв вільної, свідомої суспільної самосвідомості, але перебуває на службі у сил, що ворожі вільному розвитку суспільства (...) Ні, ми не хочемо знов зробитися греками, бо те, чого греки не знали і що неминуче привело їх до загибелі, – ми тепер це знаємо».⁶

Задум «Фауста» – головного твору Гете, виник ще у 70-і роки в Страсбурзі. «Уславлена лялькова комедія (...) на всі лади звучала і бриніла в мені», – згадував пізніше поет. У цьому наївному сюжеті, що став ядром Гетевого твору, розповідалося про те, як чорнокнижник Фауст складав спілку з дияволом, який обіцяв йому доступ до всієї можливої земної мудрості, але натомість вимагав за плату безсмертну душу вченого. Коли ж Фауст пересититься знанням, він сам вільний спинити останню мить свого життя.

Період «складання» народної легенди про Фауста нараховує кілька століть. Він завершився створенням «народної книжки» «Історія про доктора Фауста», що була надрукована 1587 році у Франкфурті-на-Майні видавцем Й. Шписом. Легенда проникла в Англію, де на її основі К. Марло написав п'єсу «Трагічна історія доктора Фауста» (1593). У XVII столітті, внаслідок заборони пуританами в Англії загальнодоступного народного театру, гурти акторів шукали заробітку за кордоном, насамперед у Німеччині. Вони і привезли з собою виставу про чорнокнижника. Для того щоб полегшити глядачеві розуміння сюжету, його максимально спрощували, наголос робили на видовищності, наприкінці показували, зазвичай, «балет і веселу комедію». У виставі брали участь німецькі комічні персонажі – Гансвурст («Ганс-ковбаса»), Пікельгерінг («Маринований оселедець»), Каспар (чи Кашперле). Вони не просто пояснювали зміст дійства, що йшло іноземною мовою, але й розважали публіку. З часом закріпилась традиція показувати Фауста у супроводі комічного слуги чи учня-невдахи. Роль першого поступово перебрав Мефістофель, а другим став «фамулус» (учень) Вагнер. У міру того як діяльність англійських театральних гуртів поступово згорталася, їхні сюжети і театральні прийоми пере-

⁵ Korff H. A. Geist der Goethezeit: in 4 Bde. / Unveränderter Nachdruck der 4., durchges. Auflage. – Bd. 2. – Leipzig: Koehler & Amelang, 1958. – S. 305.

⁶ Вагнер Р. Кольцо Нибелунга: Избр. работы. – М.: ЭКСМО-Пресс; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2001. – (Антология мысли). – С. 679, 690, 692.

ходили в німецький ляльковий театр. Там сюжет про доктора Фауста ще раз був спрощений, видовищно підсилений, загравав новими комічними барвами і став ще більш моралізаторським. У такому вигляді і познайомився майбутній поет з історією бунтівного доктора.

Оселившись у Веймарі, Гете не полишав роботи над твором, зачитував друзям уривки і навіть дозволив фрейліні Луїзі фон Гьохгаузен зробити з написаного копію, яка випадково була знайдена в архіві у 1887 році Цей твір, що сам поет не призначав для друку, вчені назвали «Прафауст» («Urfaust»).

Непридатність Фауста для серйозної трагедії для багатьох була поза сумнівом. Знаменитий дослідник німецької давнини І. Я. Бодмер вважав: «Про цього пройдисвіта можна написати хіба що фарс». Що привабляло юного Гете в цьому сюжеті? Зіставляючи між собою написані в роки «штюрмерства» гімн і драматичний начерк «Прометей», драму «Гец фон Берліхінген», роман «Страждання юного Вертера» і «Прафауста», неважко помітити, що всі ці твори мають протестний характер і орієнтуються на показ героїв, чия політична роль або приватне життя виключало будь-яку можливість для їхньої суспільної значущості чи моральної взірцевості. І зародилися вони в уяві штюрмера, налаштованого протестно, *неконвенційно* щодо сучасного йому літературного і громадського життя.

Гете хотів показати життя знаменитого віровідступника Фауста так, щоб розбудити до нього співчуття, а для цього прагнув розкрити душу вченого не стільки в наукових заняттях, скільки у знайомій самому поету приватній сфері, в коханні до жінки. Але стільки було написано про те, як нечестивий чорнокнижник викликав з небуття знаменитих красунь давнини і віддавався з ними любовою (серед них була знаменита грецька красуня Гелена, через яку почалася Троянська війна), що Гете у своєму творі вирішив зробити коханою мага звичайну городянку Маргариту, зовні і духовно цілком звичайну дівчину, якій він дав виключно юний вік – 14 років! І це до неї, у її тенета, за планом диявола, мав потрапити досвідчений спокусник, щоб назавжди загубити свою душу?!

У «Фаусті-1» історія кохання Фауста і Маргарити займала три чверті сцен. Фауст у «штюрмерському» рукопису – молодий учений, яким і належало бути бентежній людині нової формації. Уже в цьому повороті сюжету ми відчуваємо неконвенційність, елементи епатажу, приховану незгоду з літературною традицією. Пізніше поет введе сцену «омолодження» старого Фауста за допомогою відьомських чар.

У 1790 році Гете опублікував свій твір під назвою «Фауст. Фрагмент». Дія уривалася після сцени «Собор». У 1808 році поет надрукував значно допрацьований, збільшений в обсязі у два з половиною рази текст під назвою «Фауст. Перша частина трагедії» («Фауст-1»).

«Фауст-1» виявляє чимало рис, що пов'язують його з естетикою народного театру, театру Шекспіра. Місце дії постійно змінюється, сцени чергуються за принципом контрасту. Поет намагається розгорнути центральну подію сцени, показати момент прийняття рішення або розкрити основний афект; при цьому дію, що служить переходом від одної сцени до другої, він просто опускає. Звідси в читача виникає враження розрива між сценами і певної фрагментарності цілого. Домінує установка на театральність і атмосфера чудесного, багато комічних сцен, де диявол виступає у травестійному вигляді. Світло, колір, звук і рух відіграють важливу роль. У кожній сцені є свій яскравий видовищно-предметний центр. Зокрема, у першій сцені театральності ефектно з'являється Дух Землі. У сцені «Авербахів склеп у Лейпцигу» – це магічні дії з вином, яке починає текти прямо зі столів, а також пожежа наприкінці. У сцені «Вечір» Мефістофель видихає в кімнатці Гретхен сірчаний дим, так що, зайшовши, охайна дівчина відразу ж кидається провітрити помешкання⁷...

⁷ Одна з версій імені Мефістофеля пов'язана зі словом μεθυστης – «п'яниця» (грецьк.); ще одна – зі словом mephitis – отруйні випаровування (латин.).

Однак у Гете, на відміну від народної легенди, Фауст позбавлений травестійності. І навпаки, образ «ворога роду людського» щедро наділений рисами комізму. Мефістофель поєднає риси двох типових образів народного комізму: грубіяна (Grobian) і шахрая (блязня, дурня – Schelme, Narr). Обидва персонажі належали до «низового» середовища і виступали як «неконвенційні» особи, тобто як такі, що відкидають загальноприйняті цінності, здатні на епатаж і виклик. Мефістофель виступає як цілком *неконвенційна*, навіть анархічна особа. Це виражається в нехтуванні всіма високими нормами людського суспільства, про що свідчить його позиція щодо науки, щодо кохання і подружнього життя тощо; та іноді читач відчуває згоду з цим персонажем. Так, у пісні про блоху («Авербахів склеп...») Мефістофель виступає проти сервілізму в суспільному житті, який часто так допікав Гете. Всі готові терпіти укуси блохи та її родичів, щоб потрапити в милість до царя...

Сам Фауст також демонструє риси неконвенційності, але без грубого епатажу, притаманного чорту. Зокрема, його глибоко не задовольняє вивчення філософії, медицини, юриспруденції та богослів'я. Це ж саме стосується приватних стосунків та інтересів. Так, у розпалі наукових занять він замріюється про природу – джерело найбільшої повноти знань. Він хоче завоювати серце Маргарити поривом природного почуття і висловлюється в дусі філософії Жан-Жака Руссо – вельми виклично для ортодоксально настроєного читача і для Мефістофеля – про Бога природи і любові як про високу істину: «Наповни ж цим все серце, аж по вінця, / І якщо в цім чутті зазнаєш щастя ти, / То зви його, як хочеш: / Любов! Блаженство! Серце! Бог!».

Велику роль відіграє в «Фаусті-1» природа. В сцені «Ніч» вона розкривається як первозданий, безпосередній та істинний світ на противагу світу вторинному – книжно-схоластичному, кабінетному. Природа – це світ свободи, світ тепла й ніжності; це світ душевної гармонії й повноти життя, світ чуттєвої повноти. В такому сприйнятті природи багато від романтизму Ж.-Ж. Руссо, від теплоти філософського пантеїзму Шефтсбері. Та Гете надає темі природи *трансцендентального* значення, тут відчувається благотворний вплив Г. В. Лейбніца. Поет розглядає природу як частину Всесвіту, а отже, й як позначену атрибутом духовної й фізичної нескінченності. Водночас поет сприймає цю універсальність як пластичну одухотвореність, чуттєво забарвлену розмаїтість. Знак макрокосму, що його розглядає Фауст, розкриває образ природи як *світобудови*. Вченого захоплює гармонійна картина світу, де, як в ідеально налагодженому механізмі, ні на хвилину не припиняється активна робота. Та Фаусту ближчий інший знак – знак Духа Землі, який являє собою живе буття, де змішані «народження і смерть, океан і твердь, тканина мінливе, життя бурхливе».

Як бачимо, природа постає у «Фаусті» як така, що *безпосередньо* оточує людину, як субстанція *світобудови* і як *принцип* буття. В останньому особливому значенні природа розкривається зовсім не обов'язково як прекрасна та гармонійна, вона буває *різноманітна*, мінлива і навіть непередбачувано страшна та ворожа. Не випадково те, що Дух Землі постає перед Фаустом у «страшному вигляді». Таке трактування природи обумовлене розумінням долі людини як споконвічно трагічної – через небажання людини зректися прагнення до безкінечного і через неспроможність збагнути безкінечність звичайним смертним розумом. Бурхливе, радісне і трагічне включення людини у природу як у щось єдине і цілісне саме й оспівується у «Фаусті».

З темою природи в «Фаусті-1» переплетена тема кохання. Навіть озброєний магією і маючи такого могутнього помічника, як Мефістофель, Фауст не в змозі опиратися владі природного почуття. Тема трепетної романтичної закоханості чорнокнижника прозвучала виклично для німецької публіки, яка звикла завжди бачити у Фаусті нікчемного віровідступника, що використовує магію у своїх корисливих, низьких, плотських цілях. Диявол також безсилий спрямувати почуття Фауста і Гретхен у русло грубого любовоства. Фауст і Гретхен з радістю і відчаєм, Мефістофель з роздратуванням і цинічною недовірою змушені визнати над собою вищу силу природи, що підносить і оглушає, заповнює і спустошує все людське єство,

силу, непідвладну ні чорнокнижництву, ні чарам, непередбачувану у своєму безкінечному розмаїтті, що живе за своїми власними законами.

Маргарита (Гретхен) до зустрічі з Фаустом – це образ *спокійного й щасливого невідання*. Вона втілює наївну душевну гармонію. Це «гармонія» певного укладу життя, де панують рутинні сімейні обов'язки, диктат звичаїв і суворих життєвих правил. Про свої щоденні хатні обов'язки та про сумні події в сім'ї Гретхен говорить з епічною наївністю і спокоєм. Сентиментально захоплений монолог Фауста в кімнатці Маргарити («Вечір») не тільки розкриває почуття закоханого, а й змальовує риси патріархальної простоти й усталеності життя дівчини. Тут час ніби зупинився, про що свідчить мотив крісла – «трон батьків», символ споконвічності. Дівчина прагне у всьому дотримуватися «пристойності», а її закоханість уявляється їй відхиленням від налагодженого, доброчесного життя, чого вона сама від себе не чекала.

До зустрічі з Фаустом Маргарита знала тільки любов до Бога і приязнь до своїх рідних. Ось чому для неї важливо узгодити своє нове, невідоме раніше почуття із значущими для неї цінностями. Так виникає розмова з Фаустом про Бога. Дівчина прийняла почуття кохання у своє серце, у свій світ наївної гармонії. Проте нове почуття виявилось зовсім не таким, як це їй мріялося. Схвильованість Гретхен вилилася в її пісні за прядкою: «На серці жаль, / Мій спокій зник / І вже не вернеться / Повік, повік». Це несвідома тривога людини, яка відчуває, що її забирають під владу, підкоряють своїм незламним законам якісь невідомі космічні сили. В образі Гретхен Гете втілює свої роздуми не просто про безтурботно-гармонійний стан душі, а й про місце гармонійного спокою в системі світової, природної єдності. Бурхливі поривання і спокійна наївна гармонія душі виражають дві сторони буття. Проте у своєму становленні природа завжди порушує спокій та застій і рухається до своєї мети. У «Фаусті-1» тема кохання, як і тема природи, виходить за рамки сентиментального стилю і набуває *метафізичного* звучання.

Публікуючи «Фауст-1», Гете вже уявляв у загальних рисах концепцію всього твору. Вельми складне завдання полягало в тому, щоб інтегрувати в задуману цілісність уже готову 1-шу частину, написану з іншими поетичними намірами. Не можна сказати, що це завдання було розв'язане поетом естетично бездоганно. «Фауст-1» і «Фауст-2» не становлять органічної єдності, зокрема щодо стилю. Перша частина відзначається «романтичністю», а друга – жанровим, феєричним, ліричним характером. Не випадково знаменита опера Шарля Гуно була написана на матеріалі саме 1-ї частини, з якої сюжетно-оповідний елемент виділявся легко. Гете свідомо намагався знівелювати, зруйнувати подієву лінію у творі. При доопрацюванні 1-ї частини було підсилено три аспекти: філософська змістовність образу Фауста, стихія комічного і масові сцени. Останні досить симетрично «розбивали» подієву лінію і переключали увагу глядача в царину певної чарівно-поетично-комічної умовності («Відьмина кухня», «Вальпуржина ніч» та ін.). У 2-й частині жанровість була доведена до безупинного феєричного руху, в якому читач часто втрачає нитку події. Весело-тривожний карнавал придворних і вистава з викликанням тіні Гелени в 1-й дії химерно переходить у викликання з колби Гомункула в лабораторії Вагнера і безтурботне морське свято міфологічних істот в 2-й дії, яке змінюється в 3-й дії гротескною виставою (Мефістофель у ролі потворної дівки Форкіади!) і ніби інсценізованим казковим шлюбом Фауста з тінню Гелени; їхній син – хлопчик Евфоріон – з'являється і зникає як тінь не реалізованої до кінця поетичної мрії, ніби повторюючи долю нещасного Гомункула. В 4-й дії читача переносять на театр воєнних дій, де беруть участь, поряд з армією Цісаря, химерне ополчення Мефістофеля і сили завороженої ним природи. Наприкінці 5-ї дії останній акорд людської драми переходить в просвітлений, урочистий, безплотний рух: ангели несуть душу Фауста на небо. Австрійський композитор Г. Малер поклав цю сцену на музику у своїй Восьмій симфонії.⁸

⁸ Докладніше про жанрово-стильові особливості «Фауста» Гете див.: Шалагінов Б. Б. «Фауст» Й. В. Гете: Містерія. Міф.

У міру наближення всієї роботи до кінця Гете дедалі ясніше відчував, що логіка створеного ним образу не припускає скинення Фауста в пекло. Тут цей герой, символ нової людяності, назавжди прощався з персонажем середньовічної легенди.

Що являє собою угода Мефістофеля і Фауста? Знаменита умова диявола спирається на *утилітарно* сприйняту «міль щастя». Все, що утилітарне, – егоїстичне. Егоїстична мораль Мефістофеля не передбачає, що щастя може полягати в *ідеальних* мотивах, зокрема в самозреченні. Ось чому з самого початку Мефістофель прагне розпалити афекти Фауста, щоб впливати на нього через чуттєві задоволення.

Переконаність Мефістофеля в одвічній зіпсутості людини, внаслідок якої її легко можна збити з моральної позиції, не тільки була загальним місцем містерії як джерела сюжету Гетевого твору, а й відображала філософські суперечки у XVIII столітті. Зокрема Гете у «Фаусті» не міг пройти повз трактат «Байка про бджіл» Бернарда Мандевіля (1670—1733), в якому англійський філософ виклав свої погляди на зло як рушійну силу для суспільного добробуту. В усіх діях і висловлюваннях Мефістофеля чітко проглядається цілком світський світогляд – *моральний емпіризм*. Мефістофель репрезентує заперечуваний німецьким ідеалізмом погляд (зокрема, і Мандевілевий) на чуттєвість і матерію як такі, що фатально поневолюють людину. Протистояння Мефістофеля і Фауста відбивало, по суті, протистояння двох епох: докантівської епохи емпіричного пасивізму і кантівської, ідеалістичної епохи етичного активізму, до якої належав Гете. Поет виразив свій постулат образно, але цілком зрозуміло для XVIII століття словами Господа («Пролог на небі»): «В душі, що прагне потемки добра, / Є правого шляху свідомість». Тут у Гете Господь відображає нову, кантіанську позицію, згідно з якою людина спроможна протистояти чуттєвості завдяки розуму, а світ чуттєвості (матерію, природу) поет розглядає не як фатальну пастку для душі, а як прекрасний і повнозвучний світ. *Розум* орієнтує людину на вищі цілі існування, на пошук вищого сенсу буття – того, чого не може підказати *здоровий глузд* просвітників-раціоналістів.

З розумінням *провокуючої* (а не діалектичної, як нерідко тлумачать) ролі зла для суспільства пов'язана самохарактеристика Мефістофеля: «Я – тої сили часть, / Що робить лиш добро, бажаючи лиш злого...». Мефістофель трактує рівнозначно і зло і добро як щось чуттєве, окреме, кінцеве, «випадкове і партикулярне» (Гегель). Зв'язок між ними існує у вигляді самої випадковості, а не у вигляді розвитку. Мефістофелеве розуміння добра і зла позбавлене універсальності, його неможливо пов'язати з природою; адже Мефістофель репрезентує не всю природу, а лише *одну* її частину – хаотичну, неоформлену, «революційну». У «Фаусті» *конструктивну* єдність *полярних* сил у процесі *розвитку* представляє не Мефістофель, а все ж таки сама Природа як така, у всьому її розмаїтті та багатстві. Мефістофель виведений як носій *деструктивного* зла. Він заперечує, щоб знищити, а не ствердити.

Становлення Фауста як особистості відбувається завдяки його *свідомим* прагненням, а не втручанням випадковостей за волею носія «зла» Мефістофеля. Твердження Мефістофеля – це парадокс здорового глузду. На ньому Мандевіль побудував свою філософію, ним грає Мефістофель. Воно звучить як бундючна самореклама, забарвлена, проте, іронічною гіркотою; адже дарма диявол скаржиться на свою неспроможність переробити світ: «На всякі способи я брався, / А все удачі не діждався: / Проти пожеж, потопів, бур / Земля стоїть собі, як мур!»

Історична цінність емпіричної етики полягала в розкритті головної суперечності суспільства, в якому не знаходять самовиявлення природні почуття людини; регулюючим принципом при такому розумінні є не особистість, а чужа їй сила (держава). Німецький ідеалізм, аж ніяк не заперечуючи такого протиріччя, вбачав регулюючий принцип у самій особистості, в тій стороні людської природи, яка пов'язана не з чуттєвою матерією, як у англійських і французьких

емпіриків, а зі світом космічної духовної енергії. У цьому криється ще одне пояснення, чому *емпіризм і скептицизм* Мефістофеля (Мандевіля) постійно зазнає поразки в суперництві з *ідеалізмом* Фауста (Канта).

Логіка образу Фауста приводить його до миті найвищого життєвого задоволення як миті *самозречення*. Сенс свого існування Фауст знаходить у задоволенні не чуттєвих бажань, як того прагнув скептик і емпірик Мефістофель, а ідеальних прагнень. У чому вони полягають? Цей мотив розвивається в останній, 5-й дії твору. У винагороду за воєнну допомогу Фауст одержує від Цісаря безплідну рівнину, що її постійно заливає морська вода, вирішує осушити її і побудувати місто. Він вступає у двобій з деструктивними силами природи, з «дурною безкінечністю» в ній, і тим підносить себе, Людину, як конструктивне, творче начало. Важливо, що Гете зіставляє діяльність трьох «зодчих»: Цісаря, який після здобутої перемоги будує державу на нових законодавчих засадах, Архієпископа, що споруджує храм, і Фауста, який створює, за задумом автора, щось зовсім інше – нову цивілізацію.

На думку Канта, яку прийняла вся його епоха, людина не може бути *засобом* відносно найвищих задумів природи, але тільки *метою*. Оскільки сама по собі мета недосяжна, то існування людини – безкінечне. Призначення людини на землі може здійснити не один окремий індивід (навіть геній!), а *лише рід*. Так доба Канта-Гете виходить на нове уявлення щодо культури. На думку Канта, культура є здатністю людини ставити перед собою не лише найближчі (емпіричні), але й віддалені (ідеальні) цілі і підпорядковувати їм не лише особисте життя, а й життя всього *роду*. Істинне буття людини – це буття в культурі, в царині найвищих, «дальніх» життєвих цілей, що освітлюють світлом високого смислу її повсякденне існування і підносять його над тваринним животінням у світі «скінченного», емпіричного. Готовність постійно долати невідповідність кінцевого результату ідеальним цілям містить парадигму культури.

Знаменитий монолог Фауста в сцені «Просторе дворище перед палацом», в якому він промовляє, здавалося б, фатальні слова про повне задоволення сущим, насправді є апофеозом нескінченному в людині:

Лиш той життя і волі гідний,
Хто б'ється день у день за них.
Нехай же вік і молоде, й старе
Життєві блага з бою тут бере.
Коли б побачив, що стою
З народом вільним в вільному краю,
Тоді гукнув би до хвилини:
Постій, хвилино, гарна ти!
Ніяка вічність не поглине
Мої діла, мої труди!
Провидячи те щасне майбуття,
Вкушаю я найвищу мить життя.

За Кантом, умовою розвитку людської культури може бути лише боротьба, бо має бути прийнятий виклик, кинутий природою. Уявляючи собі «райську країну» майбутнього («*ein paradiesisch Land*»), Фауст зовсім не виключає *небезпеку* з життя людей, тож їхнє життя і в майбутньому позначене діяльним доланням погрози, що постійно таїть у собі море. Проте *саме в цих* умовах і можливе повноцінне життя всіх поколінь. У невтомній діяльності не окремий індивід, а лише рід у своїй сукупності (тобто в безкінечності) досягає стану повної свободи, про що й говорить Гете в устами свого героя. До людського роду як цілісності Фауст зараховує себе. Фауст тут, кажучи словами Фіхте, «утверджує не самого себе, а щось більше, ніж він сам».

Фауст бачить свою заслугу перед народом не в тому, що він ушляхетнив його життя, а в тому, що передає йому свою істину «діяльної свободи», тобто не істину досягнення скінченного, а *істину прагнення до нескінченного*. Це робить його щасливим. Фауст не випадково говорить про *майбутнє*. Оскільки, на думку Канта, вищі прагнення людини знаходять задоволення «не в індивіді, а в роді», то Мефістофель, прагнучи спокусити Фауста, опиняється перед завданням, яке неможливо виконати. Ось чому диявол зазнає поразки.

У своєму монолозі Фауст говорить, що хоче бути разом «з народом вільним в вільному краю». Епоха Канта-Гете розглядала свободу як усвідомлення індивідом самого себе через *безперервність* власного діяння, але не з огляду на зовнішню необхідність, а завдяки *внутрішньому* вольовому імпульсу. Тоді дійсно, як говорить Фауст, індивід мусить оволодівати (erobern muss) свободою в безперервному (täglich, щоденному) діянні, інакше він втрачає самовідчуття власної ідентичності.

Мефістофель втрачає право на душу Фауста, оскільки мить щастя героя пов'язана з ідеальними мотивами. Фауст щасливий, бо *сам* робить власний вибір, в цьому вільному виборі знаходить *себе* як Людина і повністю зливається з майбуттям людського роду, з культурою, яка безкінечна. Індивід смертний, але рід безсмертний; тож Фауст готовий до смерті, передаючи свою індивідуальну естафету людському роду. Так Гете розв'язує у творі проблему смерті. «Фаустіанський» трагізм не потребує моменту катастрофи, його призначення – возвеличення цінності життя, прощання з яким злилося для Фауста з моментом глибокого задоволення і втіхи. Твір закінчується *апофеозом*.

«Фауст», виданий повністю лише після смерті його автора, став у чомусь чужорідним явищем у німецькій культурі середини XIX століття. Це були роки певного збайдужіння до Гете, слава його була на деякий час затьмарена популярністю Шіллера. Г. Гейне у своїх паризьких дописах не приховував розчарування в 2-й частині твору і характеризував її як «алегорично заплутані нетрі», а першу частину «перелицював» у формі бурлескної «танцювальної поеми» «Доктор Фауст». Інтерес до «Фауста» спалахнув у Європі на рубежі XIX—XX століть і вже ніколи не згасав. Тоді ж О. Шпенглер визначив сутність європейської культури, назвавши її «фаустіанською».

В Україні передові уми ще в XIX столітті оцінили величезну культурну значущість і художні достоїнства Гетевого твору⁹. Наприкінці 50-х років XIX століття Тарас Шевченко, повернувшись із заслання, наполегливо вчитувався у «Фауста» (у російському перекладі Е. Губера 1838 року) і характеризував його неодноразово як геніальний твір німецької літератури¹⁰. У 80-і роки Іван Франко у своєму ретельному дослідженні «Фауста» відзначив ті елементи, що були близькі українській ментальності. Це поетика природи, міфопоетичне мислення, яскрава і соковита мова, що занурювала в стихію народного життя, піднесений ідеалізм прагнень головного героя. Фаустові пошуки істини великий український просвітителю пов'язував з прагненнями волі, а похмурий кабінет Фауста на початку твору поставав у нього не лише як сховище мертвотної схоластичної премудрості, а і як символ уярмлення вільної думки та індивідуальної свободи. Про це написав І. Франко в посвяті свого перекладу Гетевого твору Михайлу Драгоманову, порівнюючи цього вченого з Фаустом:

Тобі сей труд! Та ж смілим словом ти

⁹ Питання про рецепцію творчості Гете і його «Фауста» в Україні порушується в дослідженнях: Zyla W. T. Johann Wolfgang Goethe in der ukrainischen Literatur. – München: Ukrainische freie Universität, 1989; Нямцу А. Е. Рекомендации к изучению традиционных сюжетов и образов мировой литературы: Советская драматургическая фаустиана. – Черновцы: Черновиц. гос. ун-т, 1982. – Вып. 2. – 74 с. та ін.

¹⁰ Див.: Шевченківський словник: В 2 т. – К.: УРЕ, 1978. – Т. 1. – С. 155—156; Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 276, 483; Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: В 6 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – Т. 5. – С. 151—204.

Розбив круг нас невіжості границі!
На світло вирвав нас із темноти,
На волю вивів з мертвоти темниці!
Та ти ж вказав нам путь, куди іти,
Як поступу будови докладати,
Добра собі в добрі для всіх шукати...¹¹

Михайло Драгоманов, високо оцінюючи виконаний Іваном Франком переклад «великого произведения величайшего из поэтов мира», писав у цій же рецензії про Україну як про націю, «политическое будущее которой еще впереди, но чье место на право самостоятельного развития в ряду цивилизованных народов уже завоевано и не может быть занято никем иным».¹²

Леся Українка, з її енциклопедичною начитаністю і широким культурним кругозором, чудово розуміла значення «Фауста» й інших творів Гете, про що свідчать її листи до М. П. Драгоманова¹³. Наприкінці 80-х років ХІХ століття вона готує великий список авторів європейських та інших літератур для перекладу українською мовою і включає в нього «Фауста», «Страждання юного Вертера» і вірші Гете.¹⁴

Історія перекладів «Фауста» (як і інших творів Гете) українською мовою має своїх дослідників¹⁵. Важливою подією в культурному житті України став здійснений Миколою Лукашем переклад «Фауста» (1955), високі поетичні достоїнства якого, гадаємо, повною мірою відповідають мріям Лесі Українки.

Шалагінов Б. Б.

¹¹ Гете Й. В. Фауст: Трагедія. Ч. 1. / 3 німецького переклав і пояснив Іван Франко. – У Львові: заходом редакції «Світ», 1882 (16, ХІ—ХІІ).

¹² Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С 145.

¹³ Див., зокрема, її лист до М. П. Драгоманова від 9 лютого 1894 р. // *Леся Українка*. Зібрання творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 10. – С 220.

¹⁴ *Леся Українка*. Вказ. вид. – С 41.

¹⁵ Дорошенко В. Гете в українських перекладах, переспівах та наслідуваннях. – Львів, 1932; Бондаренко Н. До історії української фаустіани: Г. О. Коваленко як перекладач «Фауста» Й. В. Гете: 3 доданням перекладу останньої сцени першої частини // *Архіви України*. – К., 1986. – № 1. – С 69—76; Naumanko A. Das konzeptuelle Übersetzen (Goethes «Faust» in ostslavischen Übersetzungen). – Zaporizz'a, 1999; Науменко А. М. «Фауст» Гете в восточнославянских переводах: О концептуальном переводе // *Вікно в світ*. – 2001. – № 1. – С. 106—120; Шалагінов Б. Б. Зрозуміти мову, читаючи поезію: Аналіз уривка з «Фауста» Й. В. Гете // *Іноземні мови в навчальних закладах*. – 2003. – № 1. – С 23—27.

Фауст *Трагедія*

Присвята

*Знов близитесь ви, постаті туманні,
Що вже мені з'являлися колись.
Чи вдержу вас? Чи знову тій омані
Мої чуття прихильно піддалися?
Ви ринете! Пануйте ж, нестриманні,
Коли вже ви так владно піднялись;
Моя душа бентежно молодіє,
Коли від вас чудовний дух повіє.*

*Ви принесли веселих днів картини
І образів навіки любий рій;
І першого кохання й дружби тіні
Встають, немов у казці прастарій.
Згадалися життя зигзаги звинні,
Минулий жаль, і втрати біль гіркий,
І ймення тих, що їх зрадлива доля
В цвіту стяла, мов квіти серед поля...*

*Пісень моїх не чують ніжні душі,
Що слухали пісні юнацьких днів;
Розвіялись бесіди наші дружні,
Їх відгомін давно вже відбринів.
Кругом чужі, хоч, може, й не байдужі,
Та їх хвала не радує чуттів;
А ті, що їх, мов рідні, привітають, –
Розкидані, деś по світах блукають.*

*І знов мене привиддя полонили,
Неначе звать в мовчазне царство сна,
Колишній спів мій, майже занімілий,
Лунає знов, мов арфа чарівна;
Я стрепенувсь, і сльози забриніли,
І серце враз відтало аж до дна...
Теперішнє здалека ледве мріє,
А що пройшло – ізнов живе і діє.*

Пролог у театрі

Директор театру, поет і комік.

Директор

Обидва ви не раз мені
В пригоді стали в хвилю скрути;
Скажіть, яким повинен бути
Театр у нашій стороні?
Бажаю я завжди юрбі годити:
Вона живе, дає й другому жить.
Стовпи стоять, поміст із дощок збитий,
І всяк туди, на свято мов, спішить.
Сидять усі вже, звівши вгору брови,
До подиву і захвату готові.
Я знаю, як сподобатися всім,
А все ж чомусь сьогодні страшнувато;
Хоч путнє щось незвично бачить їм,
Але вони читали страх багато.
Як змайструвать виставу нам таку —
Нову, й живу, і людям до смаку?
Люблю, коли у нас під балаганом
Гучна юрба хвилює ураганом
І тиснеться до цих дверей вузьких,
Мов у переймах болісно-тяжких.
Ще в білий день, ще о четвертій
До каси товпляться дістать квиток
І ладні битися за нього до півсмерті,
Мов це – в голодний рік насущника шматок.
Лише поет зробить це диво здібний;
О друже мій, тут твій талант потрібний!

Поет

Не говори про натовп той нікчемний;
Його діла високий дух гнітуть,
Затьмарюють, як морок ночі темний,
Затягують у вир, у каламуть.
Веди мене в небесний світ таємний,
Де радощі поетові цвітуть.
Лиш там любов і дружба нас чекають,
Божественні чуття в серцях плекають.
Що в глибині грудей у нас постало,
Що, тремтячи, зірвалось на уста,
Невдало раз, а інший раз і вдало, —
Поглине все хвилина зла й пуста;
А що роки у серці визрівало,
В довершене творіння вироста.

Примарний блиск живе одну хвилину,
Правдивому нема в віках загину.

Комік

А що мені з потомних тих віків?
Коли б і я про них лиш говорив,
То хто б сучасників розважив?
А їм потрібен добрий жарт,
І вже чогось веселий хлопець варт,
І чимсь в суспільстві він заважив.
Хто зацікавить публіку зумів,
Того вона не кине цінувати;
Що більше буде слухачів,
То легше їх опанувати!
Отож зробіть нам п'єсу до пуття
І виведіть фантазію і волю,
Кохання й розум, пристрасть і чуття,
Та й дурості якусь там дайте ролю.

Директор

А головне, як більш перипетій!
Бо глядачі цікаві до подій;
Як більше сцен напружених, рухомих,
Щоб всяк дививсь, не зводячи очей, —
І ви попали вже в число відомих,
Усюди люблених людей.
Лиш масою підкорите ви масу,
Для себе в ній всяк найде штучку ласу;
Де всього є, там кожен візьме щось,
Й видовище до серця всім прийшлося.
Даєш нам твір – давай в шматках, на милість,
Таке рагу нам вигідніш, як цілість,
Бо легко зготувать і зручно подавать.
Нащо тобі здалась довершена умілість?
Хоч що дай публіці – на шмаття буде рвать...

Поет

Ганебне ремесло ганебним буде скрізь
І справжньому художнику не личить.
Та ви, я бачу, завзялись
Нікчемних партачів звеличить.

Директор

Такий докір мені не заболить:
Хто дума путне щось зробіть,

Знарядь шука, як до роботи.
А вам – м'які дрова колоти;
Для кого пишете? Глядіть:
Ось цей з нудоти йде сюди,
Той – за столом по зав'язку напхавшись,
А той (найгірший він завжди) —
Газет усяких начитавшись.
До нас збігаються, немов на маскарад,
Побачити цікаве кожен рад.
Тут дами напоказ з'являються ошатні;
Це теж артистки, лиш безплатні.
Ви дивитесь з поезії висот,
І всі поклонники вам любі;
Погляньте ж ближче на народ:
Одні холодні, другі грубі.
Той по виставі йде у карти грать,
Той зночувати ніч в обіймах у повії;
Чи ж варт для них бентежить мрії
І муз шляхетних турбують?
Кажу ж вам, лиш пишіть,
Все більш і більш пишіть, —
І зразу шлях до успіху відкритий, —
Людей аби із плигу збити,
Бо трудно їх задовольнить...
Що з вами? З радощів? Чи що болить?

Поет

Іди шукай деінде наймитів!
Ти хочеш, щоб поет занапастив
Свій вищий дар – і пориви, і мрії
Природою натхненного творця!
Чим він чарує всі серця?
Чим він скоряє всі стихії?
Це та гармонія, що лине із грудей
І обійма весь світ – природу і людей.
Коли природа свій починає вічний,
Байдуже прядку крутячи, пряде,
І всіх створіннів гурт негармонічний
Різноголосячи гуде, —
Хто вносить лад усюди живодайний,
Вливає ритм у кожен рух і звук?
Хто всі ті голоси в хорал єднає зграйний,
В акордів голосних врочистий перегук?
Хто каже бурі в пристрасті ревіти,
Зорі вечірній в роздумі сіять?
Хто може всі весняні пишні квіти
До ніг коханої прослати?
Хто лаврові листки сплітає в вінок,

Щоб увінчати почесною героїв?
Хто олімпійцям захист і зв'язок?
Поет, людської сили прояв.

Комік

Явіть же нам ту силу сповна,
Хай творчість так у вас іде,
Немов пригода та любовна.
Буває, двох десь випадок зведе,
А там пішли побачення й розмови,
Щасливі сни й пробудження раптові,
Надії хміль і гіркота оман, —
І так незчуєшся, як вродиться роман!
Таку і ви нам п'єсу дайте,
В життя людське чимглибше заглядайте!
Всі так живуть, а бачать так не всі,
Тож покажіть життя у всій красі.
Картини барвні, світло тьмяне
Та іскра правди в млі омани —
І наварили ви пиття,
Що людям скрашує життя.
І йде сюди замріяне юнацтво,
Йому наш твір – чудесне відкриття,
І йдуть сюди вразливі на чуття,
Для них ця гра – переживань багатство.
І кожен тут знаходить щось своє
І бачить те, що в нього в серці є.
Ще здатні всі вони і до плачу й до сміху,
Шанують пориви, із блиску мають втіху...
Хто всього знав, тому поспробуй догоди!
Хто починає жить – подякує завжди.

Поет

Верни ж мені той час блаженний,
Коли я жити починав,
Коли пісень потік натхненний
З джерел незглибних виринав;
Коли в туман був світ повитий
І чар закритий в пуп'янки,
Коли барвисті і п'янки
В луках веселих рвав я квіти...
Я бідний був – і все я мав,
І правду й вигадку кохав...
Верни ж ті пориви чудові,
І серця жаль, і щастя сни,
І міць ненависті й любові —
Минулу молодість верни!

Комік

Та молодість потрібна лиш,
Як ворог у бою натисне,
Як дівчина, усіх миліш,
Тобі сама на шию звисне,
Як вабить здалеку вінок
Тебе добігти ген до цілі,
Як на умі тобі танок
І пиятика ночі цілі, —
А струни ліри золоті
Рукою вправною торкати,
Назустріч обраній меті
Стежками звинними блукати, —
Це вам, старим, і Бог велів,
І цьому тільки маємо радіть ми,
Бо старість з нас не робить малюків,
Вона лиш застає нас дітьми.

Директор

Покиньте спори й аргументи,
Лишіть докори й компліменти, —
За них нічого не купить;
До діла треба приступить.
Натхнення, настрої – то бридня все,
Сміліші будьте, їх не ждіть.
Коли поетом ти назвався,
Умій натхненням володіть!
Варіть же швидше, друже милий,
Кріпкий напій, що ми ждемо;
Чого сьогодні не зробили,
Те завтра не прийде само!
Отож і дня дарма не гайте,
Як тільки є можливість десь,
За коси враз її хапайте
І вже із рук не випускайте,
Поки свого не доб'єтесь.
Адже яких лише дивацій
Не бачив наш німецький кін!
Тож не шкодуйте ні машин,
Ні чудернацьких декорацій.
Не бракуватиме зірок,
І сонця, й місяця, і неба,
Дамо й води, й вогню, як треба,
І скель, і звірів, і пташок!
Так розміркуйте ж все дотепно,
На сцені всесвіт умістіть

І швидко й бережно пройдіть
Із неба через землю в пекло.

Пролог на небі¹⁶

Господь, архангели, згодом Мефістофель.

Рафаїл

Могутнім громом сонце грає
В гучному хорі братніх сфер
І путь накреслену верстає
Од первовіку й дотепер.
Цих незбагнених див видіння
Сповняє силою серця,
І, як у перший день творіння,
Величні всі діла Творця.

Гавриїл

Земля із швидкістю страшною
В просторі крутиться-літа,
І райське світло дня чергою
Змінює ночі темнота.
Хвилює море неозоре
І шумом скелі покрива,
Та сфер стремління вічно-скоре
І гори, й море порива.

Михайл

Бурхають бурі навзаводи,
Шумлять нестримано кругом
І огортають твердь і води
Таємно-грізним ланцюгом.
Блискоче з хмар руїнний пломінь,
Громам осяюючи путь,
Та всеблагої ласки промінь
Приборкує стихії лють.

Всі троє

Цих незбагнених див видіння
Сповняє силою серця;
І, як у перший день творіння,
Прекрасні всі діла Творця.

¹⁶ Вистава барокового театру на міфологічну, зокрема біблійну, тематику відкривалася «прологом», де показувалося, як боги та інші вищі сили оглядають земні обшири і бесіднують про людей (героїв п'єси), чия доля в їх владі. За традицією, після цього персонажі прологу вже не брали участі в самій виставі.

Мефістофель¹⁷

О Господи, ти знов між нас явивсь,
Питаєш, як ідуть у кого справи;
Між челяддю і я тут опинивсь,
Бо ж завше був до мене ти ласкавий.
Не вмію я так компліментів править,
Як ангели, удатні на язик,
Від пафосу мого ти б засміявся навіть,
Коли б ти був од сміху не одвик.
Сонця й світи залишу я в спокої —
Я свідок лиш мізерності людської.
Смішний божок землі не зміниться ніяк, —
Як спервовіку був, так і тепер дивак.
Погано він живе! Не треба
Було б йому давати і крихти світла з неба.
Тим розумом владає він,
Щоб жити, як тварина із тварин.
Та він же чисто коник той цибатий
(Пробачте порівняння це мені):
Не підлетить, а вміє лиш стрибати
Та знай сюрчить в траві свої пісні.
Та у траві іще б якось жилося,
Так ні, притьмом в болото суне носа.

Господь

І вічно скаржишся мені ти!
Невже ж тебе задовольнити
Земля ніколи не змогла б?

Мефістофель

Ні, Господи! На ній одне лихе твориться:
Так люди мучаться,
що жаль на них дивиться, —
Вже проти них і запал мій ослаб.

Господь

Ти знаєш Фауста?

Мефістофель

Він доктор?

¹⁷ *Мефістофель* – (або Мефісто) – на думку Гете, це німецьке ім'я диявола поширилося лише у XVI—XVII ст. Етимологія не з'ясована до кінця. Припускають, що це спотворене латинське *merphitis* – отруйні випаровування землі (пор. в «Макбеті» В. Шекспіра про відьом: «В землі є бульбашки, як і в воді, / Оце й були вони» (Переклад Бориса Тена з участю Віктора Гуменкжа.)); в ньому знаходять грецький корінь *μητις* – видумка, хитрість (пор. *укр.* «метикувати»), поєднаний з німецьким *Teufel* (чорт), а також івритські корені «мефіз» – руйнівник і «тофель» – брехун.

Господь

Він мій раб!

Мефістофель

Та раб то раб, а служить по-якому?
І їсть, і п'є він щось не по-земному.
Його думки, на безум хворі,
Ширяють десь в непевній далині.
То з неба б він зірвав найкращі зорі,
То пив би він всі радощі земні;
Та ні земля, ні далі неозорі
Не вдовольнять тієї маячні.

Господь

Він поки що у мороці блукає,
Та я вкажу йому до правди вхід,
Бо знає садівник, як деревце плекає,
Який від нього буде цвіт і плід.

Мефістофель

Та він не ваш, я ладен закладатись!
Дозвольте лиш за нього взятись,
І піде він за мною вслід.

Господь

Я згоден, спробуй його злудить,
Поки живе він на землі;
Хто йде вперед, той завше блудить.

Мефістофель

Спасибі вам; з мерцями справи злі,
Я не люблю тії мороки;
Мені за них миліш здорові, повні щоки;
Я так люблю живих людей,
Як любить кіт живих мишей.

Господь

Що ж, спробуй відірвати духа
Від його першоджерела
І, якщо він тебе послуха,
Зведи його на стежку зла.

Знай, сам ти осоромишся натомість:
В душі, що прагне потемки добра,
Є правого шляху свідомість.

Мефістофель

Свідомість швидко завмира!
Я знаю, в мене певна гра.
А вже коли свого доб'юся,
То матиму утіху немалу:
Нехай тоді плазує у пилу,
Як та змія, моя тітуса.

Господь

Приходь сюди безпечно завше,
На ваш-бо рід не маю ворожди;
А з духів заперечення, лукавче,
Ти був мені найстерпніший завжди.
Людина не всякчас діяльності радіє,
Понад усе кохає супокій;
Потрібен їй супутник воружкий,
Щоб бісом грав і збуджував до дії.
А ви, справдешні діти Божі,
Любуйте на дива творіння гожі!
Нехай живий і вічно-творчий дух
Лле скрізь любові світло животворне
І явищ біг, речей минутих рух
Хай думкою безсмертною огорне.

Небо закривається, архангели розходяться.

Мефістофель

До чого ж гарний дідуган!
З ним інколи зустрітися приємно.
І то сказать: такий великий пан
З дияволом обходиться так чемно!

Частина перша

Дія перша

Ніч¹⁸

Вузька кімната з високим готичним склепінням.
Фауст сидить неспокійно в кріслі біля столу.

Фауст

У філософію я вник,
До краю всіх наук дійшов —
Уже я й лікар, і правник,
І, на нещастя, богослов...
Ну і до чого ж я довчивсь?
Як дурнем був, так і лишивсь.
Хоч маю докторське звання
І десять років навмання
Туди й сюди, навкрив-навкіс
Воджу я учнів своїх за ніс, —
А серце крається в самого:
Не можем знати ми нічого!
Хоч я й розумніший, як бевзні ті всякі,
Учені, магістри, попи та писаки,
Хоч я в забобони й страхи не вдаюся,
Із пекла сміюся, чортів не боюся, —
Зате ніяких радощів не маю,
Не вірю я, що я щось знаю,
Не вмію я людей навчати,
Не вмію їх на добре напучати...
Грошей, майна я не нажив
І слави теж не заслужив;
Собака, й той не став би так жити!
Тому-то й почав я ворожити, —
Чи не одкриє духів міць
Мені одвічних таємниць,
Щоб я дарма не мудрував,
Чого не знаю, не казав,
Щоб я збагнув почин думок
І світу внутрішній зв'язок,
Щоб я пізнав основ основу,
А не кидав слова-полову...

¹⁸ Монолог Фауста, яким починається сцена, написаний відповідно до «репрезентативного» монологу барокових і народних ярмаркових вистав, де герой мусив сам себе представляти публіці. В ньому відбилася також традиція «солілоквії», за означенням популярного серед «штюрмерів» англійського філософа Шефтсбері (1671—1713), – філософської розмови людини з самою собою з метою дійти виваженого життєвого рішення.

О повний місяцю ясний,
Мій друже тихий і сумний!
Коли б востаннє з висоти
Мої страждання бачив ти
За цим столом чувань нічних,
Між цих пергаментів і книг!
Коли б я міг блукать між гір,
В твоїм промінні ніжить зір,
Серед печер звиватись духом,
В твоїй імлі снуватись лугом,
Весь чад науки там лишити,
В твоїй росі цілющій змити!..
Ох! Я ще тут, в тюрмі-норі?
О мури прокляті сирі!
У цих мальованих шибках
Небесний світ – і той зачах!
Стримлять до неба стоси книг,
Ненатла точить їх черва,
їх пилюга густа вкрива,
І кіпоть осіда на них;
Уздовж полиць з давнезних літ —
Реторти, слоїки, склянки,
Начиння, приладів рядки —
І це в тебе світ! І це зветься світ!
І ти питаєш ще, чому
На серце туга наляга,
Чому незвідана нудьга
Труїть всі радощі йому?
Замість живих природи хвиль,
Куди Творець людей вселив,
Навколо тебе – тлінь, і цвіль,
І жах потворних кістяків.
Тікай! На волю, на простір!
Візьми цю книгу чарівну;
Цей Нострадамів¹⁹ віщий твір
Тобі відкриє таїну.
Спізнаєш ти шляхи світил,
Збагнеш природи вічний рух,
І в душу вступить повінь сил,
Коли промовить духу дух.
Шкода обнять сухим умом
Священних знаків зміст живий;
Ви, духи, тут в'єтесь кругом,
Озвіться ж ви на голос мій!

¹⁹ ...Цей Нострадамів вищий твір... – Нострадам (Nostradamus) – латинська форма імені Мішеля де Нотр Дам (1503—1556) – астролога французького короля Карла ІХ, автора відомих пророцтв.

(Розкриває книгу і бачить знак макрокосму²⁰).

Яким блаженством всі мої чуття,
Уся моя істота поїнялася,
Немов по жилах полумінь життя
І невмируща юність розлилася...
Чи то ж не Бог ці знаки написав,
Що душу збурену втишають,
Що серце вражене втішають,
Що перед розумом наяв
Природи тайнощі всесильні виявляють?
Чи ж я не Бог? Я просвітлів!
І враз моє духовне око
В природи творчий вир заглянуло глибоко.
Тепер збагнув я сенс премудрих слів:
«В світ духів можна прозирнути,
Та ум і серце мляві вкрай:
Встань, учню, і земнії груди
В ранковім сяєві скупай!»

(Розглядає знак).

Як все тут діє в колі вічнім,
У многоликій красоті,²¹
Як сили горні в льоті стрічнім
Міняють кінви золоті!
На благовісних крилах мають,
Споруду всесвіту проймають
У гармонійній повноті!
Яка картина! Ах! Картина лиш...
Природа безконечна! Де ж, коли ж
Знайду ту грудь, що нею світ ти поїш,
І небо, й землю – все живиш?
Невже ж ти болю в серці не загоїш,
Жаги палкої в нім не заспокоїш?

*(Перегортає нетерпляче книжку
й натрапляє на знак Духа Землі).*

Цей знак на мене має інший вплив!
Ти, Дух Землі, мені рідніший,
Я став відразу мов сильніший,
Мов хміль вина мене сп'янив;
І я ладен пірнути в світу море,
Знести земні і радощі, і горе;

²⁰ ...бачить знак макрокосму. – Макрокосм – «великий світ» (грецьк.), поширена в містичних вченнях середніх віків назва Всесвіту, який включає в себе три світи, що знаходяться у взаємодії: матеріальний (земний), небесний і духовний.

²¹ Як все тут діє в колі вічнім, / У многоликій красоті... – «штюрмери» приставали до думки Г. В. Лейбніца (1646—1716) про панування у Всесвіті «напередумовленої гармонії».

Ні грім мене, ні хвиль виття суворе,
Ні згуби страх, ні буря не поборе!
Нахмарило кругом —
І місяць заховавсь,
І лампа згасла!
В імлі встає над головою
Червона заграва...
Холодний жах згори війнув,
Мене пройняв!
Це дух летить, це дух благання вчув...
Одкрийсь мені!
Твій повів серце стрепенув
І владно тягне...
Усе єство до тебе прагне!
Тобі віддав навек я серце й душу,
Нехай і вмеру – тебе побачить мушу!

*(Бере книгу і промовляє таємничі заклинання.
Займається червона заграва, і в полум'ї з'являється дух).*

Дух
Хто зве мене?

Фауст
(аж відсахнувся)
Лице страшне!

Дух
Ти притягнув мене так владно,
З моєї сфери пивши жадно,
І ось...

Фауст
Жахаєш ти мене!

Дух
Благав ти ревно і незмінно
Побачити вид мій, почути мою річ;
Вразив мене відчайний клич, —
Ось я... То чом же, надлюдино,
Ганебно так дрижиш? Де дівсь душі порив?
Де велет сміливий, що світ в собі створив,
Носив, плекав; що помисли жили в нім
Із духами у всьому стати рівним?

Чи ж ти той Фауст, що ждав і сподівався,
Нестримано до мене поривавсь?
І ось, як я дихнув на тебе палко,
Відразу знітився ти жалко,
Гробак нікчемний, боязкий?

Фауст

Ні, я знесу вогонь чарівний!
Це я, це Фауст, тобі я рівний!

Дух

В життя потоках, у морі дій
В'юся вгору, вниз,
Ллюся всюди й скрізь!
Народження й смерть —
Океан і твердь,
Ткання мінливе,
Життя бурхливе²², —
Я тчу на грімкому верстаті часу
Богам на одіння живу ю красу.

Фауст

По всьому світу ти снуєш,
Діяльний дух, як я близький до тебе!

Дух

Близький до того, що збагнеш,
А не до мене!
(Щезає).

Фауст

(падає додоу)

Не до тебе?
А до кого ж?
Я, подоба Божа,
І не близький до тебе!

(Хтось стукає у двері).

О смерть гірка! Це йде мій помічник,
Докучливий сухий влазливець!

²² ...Ткання мінливе, /Життя бурхливе... – У Гете часто трапляється образ природи як велетенського ткацького верстата. Цим складним філософським образом натхне на і знаменита сцена, що зображає Гретхен за прядкою («Кімната Гретхен»). Незайве згадати, що прізвисько прадіда Гете було Weber («ткач»), яке він пізніше замінив на латинську форму Текстор.

І щастя обернулось внівець,
І привид вимріяний зник!

Увіходить Вагнер у шлафроці, в нічному ковпаку, з лампою в руці. Фауст відвертається з нехиттю.

Вагнер

Даруйте, ви декламували;
Це з грецької трагедії, мабуть?
Це вміння має значення чимале,
І я б хотів його здобуть.
Чував я, що й священник-казнодія
Повчитись часом може в лицедія.

Фауст

Так, якщо й сам священник – лицедій;
Немало є між них такого крою.

Вагнер

Ох! Ми живем здебільша самотою
І бачим світ хіба у день святий,
Немов крізь телескоп, лише здалека;
І вчить людей казанням – річ нелегка.

Фауст

Без почуття й мистецтво все даремне,
Коли ж говорить з вас душа,
То слово щире і буремне
Усі людські серця зруша.
А ви?.. Сидіть та компонуйте
З чужих об'їдків розмазню,
Та в попільець ретельно дуйте —
Ачей здобудете вогню!
Як вам це всмак, то дурні й діти
З вас подивують інший раз;
Але шкода серцями володіти,
Коли немає серця в вас.

Вагнер

Та красномовство все ж нам не байдуже,
А я, на жаль, в нім знаюся не дуже.

Фауст

Шукай заслуги не в словах,

Не шийся в галасливій блазні!
Як розум є в твоїх речах,
То будуть без окрас виразні,
Бо для правдивих мудреців
Не треба вишуканих слів.
Всі ваші фрази дуті, беззмістовні,
Цяцьковані, бундючно-пишномовні, —
То вітер лиш, що десь між верховіть
Сухим осіннім листям шарудить.

Вагнер

Ох, довгий лан знання,
А ми недовговічні!
Всі досліди мої критичні
Не раз ця думка зупиня.
Як важко досвіду набратись,
Щоб до самих джерел дістатись!
А там, дивись, на півшляху
Спіткаєш нагло смерть лиху.

Фауст

Пергаментом жаги не вгамувати,
Не в нім свята, живуща течія;
Повік тобі на спрагу знемагати,
Коли суха душа твоя.

Вагнер

Пробачте, нам приємно завше
Побачить, дух часів прослідкувавши,
Які колись думки у мудреців були
І як далеко ми тепер вперед пішли.

Фауст

Авжеж далеко, аж до зір!
В часи минулі не сяга наш зір:
То книга за сьома печатями.
А те, що звеш ти «дух часів», —
В тім лиш відбиток духу письменників,
По суті, можемо помічати ми.
Та писанина — то якесь страхіття,
Поглянувши, світ за очі б тікав:
То — купа сміття, звалище лахміття,
А в кращім разі — фарс з життя держав,
Повчальними прикрашений думками,
Банальними, як у ляльковій драмі.

Вагнер

А світ? А людський ум і почуття?
Пізнати їх усякий з нас бажає.

Фауст

А що ж «пізнати» означає?
Хто справжнім іменем назве дитя?
Так, мало хто пізнатъ хоч дещо зміг,
Та й ті провидці, серцем необачні,
Несли свої думки юрбі невдячній;
За те й палили, й розпинали їх...²³
Даруйте, друже, мабуть, час кінчати,
Бо вже, дивіться, пізня ніч.

Вагнер

А я ладен і цілу ніч не спати,
Аби вести із вами вчену річ.
Дозвольте й завтра, в Великодне свято,
Спитати вас про те, про се.
Я щирий до наук – і знаю вже багато,
Але хотів би знати все.
(*Виходить*).

Фауст

(*сам*)
Іще його не зрадила надія;
Копається в гноїську, скарб шука,
А знайде часом черв'яка,
То, дурень, і тому радіє...
Як міг цей голос пролунати в час,
Коли тут вився духів рій таємний?
Та дякую тобі я на цей раз,
Ти, син землі, над всіх нікчем нікчемний!
Ти з пут відчаю визволив мене,
Бо я вже мало глузду не позбувся:
Видіння те було таке грізне,
Що перед ним я карликом почувся.
А я ж гадав, що, образ божества,
Я вже зирнув у істини свічадо
І поринув у вічне сяйво радо,

²³ ...За те й палили, й розпинали їх... – На думку Фауста, істина має особистісний, ціннісний (т. зв. потенційний) характер, про що свідчить той історичний факт, що її «провидці» нерідко важили заради неї власним життям. Просвітники-раціоналісти, навпаки, стверджували, що істина завжди актуальна, тобто заздалегідь наявна незалежно від свідомості.

Земного збувшися єства;
Я був уже, мов світлий херувим,
Спроможний всю природу обійняти,
У насолоді творчій богувати;
За це зухвальство я діждавсь одплати,
Упавши в прах під словом громовим...
Мені з тобою не дано зрівнятись,
Мій дух слабкий: він зміг тебе дізватись,
А вдержати – снаги не стало в нім.
Таким малим, таким великим
Я чувся в ту блаженну мить;
Та вверг мене ти владним скриком
Ізнову в людську безвихідь.
Куди ж іти? Чого тікати?
Чи відректись від давніх мрій?
Своїми ж вчинками ми ставимо завади
Собі в дорозі життєвій!
На всі високі духу поривання
Матерія лягає тягарем,
І, благ земних досягши обладання,
Найвище з благ оманою ми зведем,
І почуття, і пориви натхненні
Ми в суєті розгублюєм буденній.
Фантазія почне свій смілий льот,
Об вічності черкаючися грані,
Та розмах той повужчає зарані
В мутному вирі часових незгод.
Вгніздиться в серці глибоко турбота
І невсипущая скорбота,
Прогонять радощі, захмарять супокій,
Приймаючи щоразу вид новий:
То ніби дім і двір, то ніби жінка й діти,
Вода, вогонь, отрута, ніж;
Нема загрози – а дрижиш,
Нічого не згубив – а мусиш щось жаліти...
Не рівня я богам, і знаю, що це так;
Мабуть, проскнію вік, немов сліпий гробак,
Що вплаз живе і землю рие-пушить,
Поки його чиясь нога роздушить.
Хіба ж не пил то, з безлічі полиць
Злітаючи, мій мозок сушить?
Не мотлох то, що тисяччю дрібниць
Мене в цім затхлім світі душить?
Чи ж тут знайду, чого шукав?
Пощо мені у сотнях книг читати,
Що рід людський завжди і скрізь страждав,
А хто-не-хто і щастя міг зазнати?
Чом вищиривсь ти, черепа пустий?
Твій мозок, як і мій, колись серед туману

Шукав ясного дня, й блукав у тьмі густій,
До правди рвавсь, і потрапляв в оману.
Стоять, мене на глузи беручи,
Вали, зубці, колеса, кулі...
Біля дверей б'ючись, я мав вас за ключі, —
Та ви мені замка не відімкнули...
Бо, повна тайн і білим днем,
Природа не відслонить запинала,
І що вона тобі від духу заховала,
Того не витягнеш гвинтом і важелем.
Ось інструмент ще батьківського вжитку,
До нього я ні разу не торкався;
Ось блок уже здавен дармує без пожитку,
Від каганця весь сажею узявся.
Ой, краще б я малий цей спадок згайнував,
Аніж тепер під ним, згинаючись, впрівати!
Що від батьків у спадок ти дістав,
Тим користуйсь, щоб дійсно посідати.
Що без пожитку нам —
то тягар зайвих справ,
А користь вся у тім, що хвиля може дати.
Та що там із кутка так вабить, ловить очі?
Чи в пляшечці тій криється магніт?
Ясніє любо так, мов в лісі серед ночі
Проміння місячне, пробивши хащу віт.
Привіт тобі, фіале мій єдиний,
Утілення умілості людини,
Побожно я на стіл тебе здійму.
Вмістилище лагідних струй дрімотних,
Виталище витворних сил мертвотних,
Вслужи як слід господарю своєму.
Дивлюсь на тебе – і страждання глухне,
Візьмусь за тебе – поривання вщухне,
Вгамується в душі бажань прибій;
До ніг мені безкрає, світле море
Простелеться, мов дзеркало, прозоре,
І вдалині засяє день новий.
Ось близиться вогненна колісниця
На легких крилах! Вже готовий я
Новим шляхом в ефірний безмір звиться
До вищих сфер, де чистий чин сія.
Божиста розкіш, вічне раювання!
Чи ж варт його така гробача слизь?
Так, від земного сонця без вагання,
Без жалкування відвернись!..
Дерзни вступити самохіть до брами,
Якої всяк уникнути б волів;
Ти мусиш зараз довести ділами,
Що честь людей – не менш, як міць богів;

Перед хмурним проваллям не дрижати,
Що в нім фантазія до мук нас прирекла,
До того входу прямувати,
Що поза ним пекельний вир пала;
На крок рішучий мужності здобутись,
Хоч би й судилося в ніщо там обернутись.
Іди ж сюди, мій кубку кришталевий;
Залежався ти в цьому футляреві,
Давно вже я про тебе й не гадав!
Ти вигравав ще на дідівських святах
І звеселяв гостей понуркуватих,
Коли між них ти за столом кружляв.
Твій штучний карб аж очі в себе брав:
Усі той карб у віршах толкували,
А потім враз свій трунок випивали, —
Я не забув і досі тих забав...
Та не мінятимусь з сусідами тобою,
Не мудруватиму над хитрою різьбою,
Бо іншого пиття собі надбав.
В тобі ж темніє сік п'янки, фатальний,
Що я обрав на цей бенкет прощальний;
В останній раз, самотній і печальний,
Вітаю ранок я, що тайно засвітав!
(Підносить келиха до вуст. Чути дзвони й хоровий спів).

Хор ангелів

Христос воскрес!
Мир вам, оплутані
Згубними, лютими,
Грішними путами,
Мир вам з небес!

Фауст

Що за гомін, що за світлий дзвін
Від уст відводить чашу ненадпиту?
То дзвонів гук; чи не вістує він
День Великодній змученому світу?
Ви, хори, почали уже той втішний спів,
Що в воскресіння ніч з уст ангелів бринів
Потвердженням Нового Заповіту?

Хор жінок

Миром пашистим
Ми полили Його,
Саваном чистим
Ми повили Його;

В гріб положили
Тіло Його святе...
Як же з могили
Зник ти, Христе?

Хор ангелів

Христос воскрес!
Радуйтеся, смирнії,
Серцем покірнії,
В іспитах вірнії, —
Ви спасетесь!

Фауст

Небесна вість любові й миру,
За чим прийшла в оселю сіру?
Лети туди, де є лагідні почуття.
Я чую вість, але утратив віру.
А чудо – віри вкохане дитя.
У сфери ті, відкіль той спів лунає,
Мені заказано політ;
Та рідний був той дзвін мені з малечих літ,
І знов мене він до життя вертає.
Колись, було, в суботній тишині
Небес цілунок мариться мені,
І чудо чується у дзвоні, тайни повнім,
І я горю в екстазі молитовнім;
І йду, було, у поле, в ліс,
У тузі солодко-бентежній,
І розливаюсь морем сліз,
І світ встає в мені безмежний!
Так згадую я час дитячих забавок
І щастя свят весни, свободне і безкрає,
І спогад любий цей мене вже не пускає
Зробить останній, грізний крок.
Дзвеніть, бриніть, пісні, ясні, як мрія!
Сльоза біжить... О земле, знову твій я!

Хор учнів

Землю покинув Він,
Вставши із тліні,
Вгору полинув Він
В слави промінні.
Він внебесах ясних,
Там Йому стать, радіть;
Ми ж на путях земних,
Тут нам страждать, терпіть.

Ти нас залишив,
Вчителю, ми скорбим:
Ти нас не втішив
Щастям Твоїм!

Хор ангелів

Христос воскрес,
Смертю смерть зборов!
Вільний від зла оков,
Рад мир увесь!
Хто Його чтитиме
Тим, що чинитиме:
Ближніх любитиме,
Благо творитиме,
Тайну віститиме, —
З тим буде Божий Син,
З тим буде Він!

За міською брамою

Юрби людей, що вийшли гуляти за місто.

Гурт підмайстрів
Із нами хочете? Ходім!

Другий гурт
Та ні, ми йдем в Стрілецький дім.

Перші
А ми до млину водяного.

Один підмайстер
Я раджу вам до Доброї Води.

Другий
Коли ж негарна там дорога!

Другий гурт
А ти?

Третій

Куди вони, і я туди.

Четвертий

Ходім у слободу, там гулянки на диво,
Дівчата гарні, і незгірше пиво,
І хлопці б'ючі, хоч куди.

П'ятий

Диви, яка палка натура!
Чи втрете засвербіла шкура?
Ти не заманиш більш мене туди.

Наймичка

Ні, ні, пусти, я маю бути в місті.

Друга

Та він десь тут, ходім до тих осокорин.

Перша

Мені нема з того користі,
Бо ж горнеться до тебе він,
З тобою тільки і танцює...
Мене те щастя не хвилює!

Друга

Та він там буде не один,
Казав, що прийде і блондин.

Школяр

Глянь, пане-брате! Ну й дівульки!
Гайда слідом, підчепим хто яку.
Хмільного пива дзбан,
Кріпкий тютюн до люльки
Та дівка при боку – оце нам до смаку.

Дівчина-городянка

Нівроку, хлопці дженджуристі,
Та легковажні, просто жах:
Де б погулять в пристойнім товаристві —
Так ні, побігли по дівках.

Другий школяр

(до першого)

Стривай, ще дві ідуть за нами,
Дівчата ладні, чепурні;
Одна – моя сусідка саме,
І страх до любові мені.
Дивись, як ніжками дрібочуть,
Напевно, нас догнати хочуть.

Перший

Ні, пане-брате! Що нам чепурні!
Біжим, не даймо зникнуть дичині.
Ті рученьки, що в будень працю люблять,
В недільний день найкраще приголублять.

Міщанин

Ні, новий бургомістр не радує мене,
Як на посаду став, так зразу кирпу гне!
А місту з цього мало послуг, —
Що день, то гірше справи йдуть,
Що час, то збільшується послух,
Що раз, то більше з нас деруть.

Старець-лірник

(співає)

Пани кохані, любі пані,
Мої рум'яні, пишно вбрані
Учуйте голос слізний мій,
Запоможіть в нужді гіркій!
Нехай недарма буду грати!
Блаженний той, хто може дати...
Хай ради празника і ми
Повеселимся між людьми.

Другий міщанин

Люблю я над усе в неділю а чи в свято
Послухати про війни та бої;
В Туреччині, – десь є такі краї, —
Народи ріжуться завзято.
Стоїш собі із кухлем край вікна,
А по ріці човни проходять рівномірно;
Так весело святковий день мина,
І йдеш додому тихо й мирно.

Третій міщанин

Еге ж, сусіде, й я за те,
Хай б'ються там собі на лихо,
Хай світ перевертом іде,
Аби у нас було все тихо.

Стара баба

(до дівчат-городянок)

Дівчатонька! Ой любий маків цвіт!
У вас не закохатись годі!
Бабуся стане вам в пригоді —
Чи ворожить, чи вилити пристріт.

Дівчина-городянка

Не йди, Агато, до старої відьми,
Не станем тут із нею говорить ми;
Та, знаєш, в неї в новорічну ніч
Я судженого бачила навіч.

Друга

Та і мені вона гадала,
Його в кришталі показала:
Військовий, смілий, гарний на виду, —
Шукаю скрізь його, та хтозна, чи знайду.

Солдати

Кріпкії замки —
Мури зубчасті,
Пишні дівчата,
Ще й гордуваті —
Здобич солдата!
Красна в нас плата
За сміливий труд!
Завше ми радо
Йдем за трубою,
Як до утіхи,
Так і до бою.
Любо нам жити,
Мило нам битись,
Замки й дівчата
Мусять скоритись.
Красна в нас плата
За сміливий труд!
Візьмуть солдати

Й далі ідуть.

Фауст і Вагнер.

Фауст

Від криги звільнив закуті хвилі
Ясної весни животворний зір;
Полів зеленіє весела шир;
Стара зима у люті безсилій
Втекла до схову суворих гір
І посилає подеколи звідти
Зернистого снігу спізнїлу стягу,
Що зникне вмить на зеленім луґу,
Бо білого сонце не хоче терпіти;
Всюди буяє ріст і цвітіння,
Все одягає барвне одіння,
І як немає квіток ще тут,
То їх замінює вбраний люд.
З гірки цієї обернися
І на місто подивися:
Як із темрявих воріт
Весело висипав люд, мов цвіт.
Сонце всіх їх радо віта:
Це ж бо день воскресіння Христа,
Та й самі вони з мертвих встали,
Вийшли з тісних, ядушних домів,
Кинули темні горища й підвали,
Стіни гнітючі майстерень, цехів,
Вирвались з вулиць щемких оков,
Із святобливого смерку церков —
Вийшли всі до світла ясного!
Глянь-бо, глянь, народу якого
Розійшлося по садах, по полях,
А ріка тече розлого,
Вся в веселих, рухливих човнах.
Од берега, до краю повен,
Одчалоє останній човен;
Навіть з далекої гори
Убрань мигочуть кольори...
А он – селян святкові зграї,
Тут люди раді, як у раї,
І скрізь один лунає крик:
Ось тут я справді чоловік!

Вагнер

Шановний докторе, із вами
Приємно й корисно пройтись;
А сам би я не зміг гулять між мугирями,

Бо грубості я не виношу скрізь.
Цей крик і зик, скрипки, скраклі
Для мене зроду ненависні:
Так репетують, мов їх гонять духи злі,
І це в них гра, і це в них пісня!

Селяни

(танцюють і співають під липами)

Ой пастушок прибравсь в танок,
На жупанку – стрічок, квіток —
Як мак той, процвітає...
Під липою гульня вже йде,
І всі танцюють, аж гуде —
Гей, гоп! Гей, гуп!
То по-топ! Тупу-туп!
Ще й скрипка витинає.

Ось пастушок прискорив крок,
Та шусть в гурток, та до дівок,
І вже одну штовхає...
Та обертається мерщій:
«Агій, дурний, який швидкий —
Гей, гоп! Гей, гуп!
То по-топ! Тупу-туп!
Звичаю мов не знає!»

Та пастушок її в кружок,
Направо стриб, наліво скок —
Плахіття тільки має!
Розчервонілись – аж горять,
Втомились – сіли спочивать,
Гей, гоп! Гей, гуп!
То по-топ! Тупу-туп!

Він дівку підмовляє.
«Ой пастушок, голубчикок!
Слова ж твої, як той медок,
А не зведеш, буває?»
А він її у гай веде,
З-під липи ж їм танець гуде —
Гей, гоп! Гей, гуп!
То по-топ! Тупу-туп!
Ще й скрипка витинає...

Старий селянин

А, пане докторе, гаразд,
Що й ви між нас у день оцей:

Такий учений чоловік,
А не цураєтесь людей!
За це ж найкращий кухоль вам,
Хоч покуштуйте наших вин, —
Пиття вам згагу прожене;
І, скільки в кухлі є краплин,
Бажаю я, щоб стільки днів
Вам Бог до віку приложив.

Фауст

За ласку дяку віддаю
І за здоров'я ваше п'ю.

Народ обступає їх колом.

Старий селянин

Еге ж, гаразд, що ви до нас
У цей веселий день прийшли;
Та ви і в інший, гірший час
До нас прихильними були.
Чимало є між нас таких,
Що ваш покійний панотець
Одзволив з пазурів чуми,
Поклавши пошесті кінець.
А ви, ще парубком, із ним
З села ходили до села
Між хворих, чумних мертвяків —
Не брала вас недуга зла.
Випробувань скінчився час:
Спасителя Спаситель спас.

Усі

Хай Бог пошле вам довгий вік,
Учений муж, наш рятівник!

Фауст

Моліть Того, хто бере зле,
Спасати вчить, спасіння шле.
(*Іде з Вагнером далі*).

Вагнер

Народна шана, о великий муже,
Тебе, напевне, схвилювала дуже.
Щасливий той, хто весь свій хист
Оберне на таку користь!

Показує на тебе батько сину,
Юрба навкруг хвилює без упину,
Застиг скрипаль і танцюрист.
Ти йдеш, і всі стоять рядами,
Шапкуючи, прохід дають:
Ще мить – і всі навколішки впадуть,
Немов перед Священними Дарами!

Фауст

Пройдім туди ще декілька ступнів
Та й сядемо на камені спочити.
Не раз я тут у роздумі сидів,
Від молитов і посту хоровитий,
І, уповавши на Творця,
Ридав, зітхав, ламав я руки,
Благав страшній чумі кінця,
Визволу від тяжкої муки.
Хвала юрби звучить мені як глум,
І скільки вже я передумав дум
Про те, що ми, невдахи бідні,
І батько, й син – похвал не гідні!
Мій батько, чесний, скромний трудівник,
Над тайнами природи бивсь весь вік
Ретельно, ревно і невтомно,
Але якось головоломно.
У чорній кухні він сидів,
Замкнувшись із гуртком адептів,
І там за безліччю рецептів
Чудовий еліксир варив.
З негідних речовин червоний лев вчинявся,
Що потім в літеплі з лілеєю вінчався,
А згодом їх обох ганяв огонь палкий
На шлюбне таїнство з покою у покій.
І в склянці ось, блискучіша над перли,
З'являлася цариця молода;
Такий у нас був лік; а хворі мерли й мерли,
Чи вижив хто – питає шкода,
Із цим-то варивом пекельним,
Ще гірше од чуми смертельним,
Ми гори й доли ці пройшли.
Десяткам тисяч жертв таке дання давав я,
Вони погинули, а я доживсь безслав'я —
Убивцям чую похвали.

Вагнер

Навіщо вам про те журитись?
Хіба ж не досить нам трудитись

Ретельно й чесно, так, як нас
Учили вчителі в свій час?
Коли ти хлопцем батька поважаєш,
Його науку радо приймеш ти;
Коли ти мужем скарб той умножаєш,
То син твій зможе більше досягти.

Фауст

Блаженний той, хто ще надію має
На світ зірнуть із цього моря тьми!
Бо треба нам, чого не знаєм ми,
Що знаємо – з того пуття немає.
Та годі, годі сумувать
Такої гарної години!
Поглянь, як в сяєві прощальному блищать
Окучерявлені хатини...
Заходить сонце; гасне день у нас;
Десь інший край ще оживить та сила.
Коли б дались мені могутні крила,
Летів би я за сонцем повсякчас,
Глядів би я на світ просторий
У променистім сповитті,
На тихі падоли, на жевріючі гори,
На сріберні струмки і ріки золоті...
Ні дикі урвища, ні темряві ізвори
Мене б у льоті не могли спинить,
І ось уже внизу леліє море,
Ваблива, лагідна блакить...
Не видно вже Божистого світила,
А мрія знов у серці заясніла:
За ним, за ним летіти дню навстріч,
Лишаючи позаду себе ніч,
Над мною – небо, піді мною – хвилі...
Це мрія, сон, а день уже погас...
Чому лиш дух крилатий в нас,
Але тілесно ми безкрилі?
Та хто не марив, хто не снів
Злетіли високо-високо,
Почувши жайворонка спів,
Що його не догляне око,
Побачивши, як од землі
Орел шугає попід тучі,
Як понад море й гори-кручі
Летять додому журавлі?!

Вагнер

І я, було, частенько химерую,

Але в таких дурницях не смакую.
Набриднуть швидко всі поля й ліси;
Пташині крила – то мені до лиха;
Книжки, книжки читати – от де втіха,
Немає в світі кращої краси!
Вони скрашають вечори зимою
І зогрівають серце і думки,
А розгорну пергаменти шумкі —
То й небо те, здається, тут, зі мною.

Фауст

Тобі одна знайома путь,
А я – стою на роздоріжжі...
У мене в грудях дві душі живуть,
Між себе вкрай не схожі – і ворожі.
Одна впилась жаждиво в світ земний
І розкошує з ним в любовній млості,
А друга рветься в тузі огневій
У неба рідні високості.
О духи, духи, ви ж тут є,
Ширяєте між небом і землею,
Зійдіть до мене й силою своєю
Змініть, змініть життя моє!
Коли б плаща чарівного я мав,
Щоб він мене поніс у світ незнаний,
То я б його, щасливець незрівнянний,
І за царську порфіру не віддав.

Вагнер

Не викликай тих духів навісних,
Що в мареві над нами в'ються роєм:
Даремно людям ждять добра від них,
Вони приносять звідусюди зло їм.
Із півночі кусливі духи йдуть,
І зуби, й язика у них гостренні,
Зі сходу сонця нам вони засуху шлють,
Сухотами згризаючи легені,
Із півдня, із розпечених пустинь
Спекотою палючою діймають,
Із заходу не прохолодну тінь,
А зливу, як потоп, на ниви насилають.
Лиш позови – вони з'являються на клич,
Готові враз на згубу і на шкоду,
Та, хоч і ангельська в них річ,
Вони диявольського роду,
Але ходім! Уже зовсім стемніло,
Холодна мла полями залягла;

Кортить увечері до хатнього тепла!
Та що ж ти став і дивишся здуміло,
Мов поночі побачив дивне щось?

Фауст

Собака чорний он там по ріллі блукає.

Вагнер

Та бачу й я – нічого в тім немає.

Фауст

Ану пригляньсь, на що воно здалось?

Вагнер

То, мабуть, пудель, що шукає
Свого хазяїна сліди.

Фауст

А глянь, як він спіралями кружляє,
Зближаючись щораз до нас сюди!
За ним слідком у грі витворній
Мигочуть іскри голубі...

Вагнер

Та що це ти? Там просто пудель чорний,
А інше все примарилось тобі.

Фауст

Мені здається, ніби він проводить
Чаклунський круг навколо наших ніг.

Вагнер

Дивись, як сторожко й непевно
він підходить —
Замість хазяїна він двох чужих настиг.

Фауст

Все вужче коло, вже він близько!

Вагнер

Ну от, дивись, звичайне псисько,
Гарчить, то знітиться увесь,
Хвостом виляє – звісно, пес.

Фауст

До мене, цуцику! На, на!

Вагнер

Ця псина, бач, яка чудна!
Як станеш ти – й вона тут стане,
Гукнеш – одразу прибіжить,
Загубиш щось – то найде вмить,
Ціпка тобі з води дістане.

Фауст

Ти правду кажеш, духа тут нема;
В цьому собаці – виучка сама.

Вагнер

І мудреця, буває навіть,
Такий собака зацікавить;
Твоєї ласки сповна заслужив
Годованець веселих школярів.

Увійходять до міської брами.

Кабінет Фауста

Фауст увіходить з пуделем.

Фауст

Покинув я поля і луки,
Що у нічному тумані сплять,
Ущухли в грудях люті муки,
І буйні пориви мовчать.
Душа стражденна просвітліла —
Благословен просвіток цей!
І знову в ній заговорила
Любов до Бога, до людей.
Спокійно, пуделю! Годі тобі вертіться!
Чом ти там на порозі гарчиш?
Ляж біля печі, треба зігріться...
Ось на подушку, та мовчи ж!
Кумедно кружляв і петляв чогось ти,

Як сюди ми йшли по дорозі крутій,
Тепер попав до мене в гості,
Так шануватися умій.

Коли у келії смиренній
Знов світло лампи спалахне,
В моїй душі, добром натхненній,
Зринає видиво ясне.
Думки стають чіткі і стислі,
Надія лине в майбуття,
І знову, знов я зношу мислі
До потайних джерел життя.

Та цить же, пуделю! Твоє завивання
Не гармонує зі звуками тими,
Що душу сповняють думками святими.
Таж нам відоме людське глузування
З високого всього,
З того, що в ньому не тямлять нічого;
Осміюють вони прекрасне все;
І ти туди ж, за ними, псе!
Та лихо мені! Я знову нудьгую,
В душі задоволення більше не чую...
Чом так швидко криниця висихає,
А мене знов спрага змагає?
Не раз таке було зі мною...
Та з цим ще можна позмагатись:
Нам треба вірою пройнятись,
Премудрістю понадземною,
Нам тільки Відкриття з'ясує світ.
Відкрию Новий Заповіт,
Відкрию текст прадавній знову,
Заглиблю в нього пильний зір
І цей священний первотвір
Перекладу на милу рідну мову.
(Розгортає книгу і лаптується перекладати).
Написано: «Було в почині Слово!»²⁴
А може, переклав я зразу помилково?
Зависоко так слово цінувать!
Інакше треба зміркувать,
Так внутрішнє чуття мені говорить.
Написано: «Була в почині Мисль!»
Цей перший вірш як слід осмисль,
Бо ще перо біди тобі натворить.

²⁴ «Було в почині Слово!» – Фауст перекладає Євангеліє від Іоанна. Грецьке слово *λογος* має значення «слово» і «першопричина, закон». Отже, Фауст приходить до думки, що першозаконом буття була «дія» (*die Tat*). Звертає на себе увагу, що Фауст полемізує з Лютеровим перекладом цього місця в Біблії. Зберігся переказ, що, коли Лютер перекладав Євангеліє, з'явився чорт, але богослів кинув в нього чорнильницею. Лютер пишався тим, що, на відміну від Фауста, встояв перед спокусами диявола.

Хіба ж то мисль і світ і нас створила?
А може, так: «Була в почині Сила!»
Пишу – і сумнів душу огорнув:
Я, мабуть, знову суті не збагнув...
Та світ свінув – не зрадила надія,
І я пишу: «Була в почині Дія!»
Коли ти хочеш тут сидіти,
Пуделю, то годі вити
І скавуліти!
Мені в роботі заважаєш,
Господаря так зневажаєш!
Хоч мені з кімнати
Прийдеться тікати,
Хоч гостю покажу поріг:
Біжи туди, звідкіль прибіг!
Та що це? Що я бачу?
Чи я притомність трачу?
Чи це не сон, чи не мара?
Собаку щось мов розпира —
Росте, росте, як та гора,
Втрачає подобу собачу!
Так ось кого я пригостив!
Немов страшений бегемот,
Він блимнув оком, роззявив рот.
Ну що ж! Бог милостив!
Пекельне кодро розженем
Ми Соломоновим ключем!

Духи

(в коридорі)

Одного уже зловили —
Обережно, браття миле!
Як в капкан хитрий лис,
Втрапив в пастку хижий біс.
Тільки глядіть!
Підлетіть та заграйте,
Все змішайте,
І звільніть його, звільніть!
Якщо ми зможем —

Йому допоможем;
Він нашій породі
Теж стане в пригоді.

Фауст

Я звіра чарами зв'яжу,
Замову Чотирьох скажу:

Саламандро, блищи,

Ундіно, течи,
Сільфідо, подуй,
Кобольде, працюй!
Той, хто не знає,
Що в кожній стихії
Силу становить —
Той не здолає
Добрі й лихії
Духи замовить.

В огні розвійся,
Саламандро!
В воді розлийся,
Ундіно!
Блисни в повітрі промінно,
Сільфідо!
Дай дому поміч незмінно,
Incubus! Incubus!
Вийди, я тебе не боюсь!
Ось всі чотири —
Нема їх в звірі...
Лежить і виширивсь, бридкий;
Його не зрушив поклик мій!
Та ще я нову
Вживу замову.
Ти, може статся,
Пекельного роду?
Глянь на цей знак!
Його бояться
Всі ваші зроду.
Чому ж це ти наїживсь так?
Виплід триклятий!
Вмієш читати
Ім'я Несказанного,
Чудом зачатого,
За нас розп'ятого,
В віках осіянного?
Де ж він? За піччю он,
І вже вироста, як слон,

Заповнює весь покій,
Хоче узятись туманом...
Спускайся униз мерщій!
Падай ниць перед паном!
Бачиш, мої не марнії погрози,
Спалять тебе святії грози!
Не змушуй же

Вогонь троїстий лити!
Не змушуй же
Щонайсильніших чар ужити!

Мефістофель

*(виступає, коли туман розійшовся, з-за печі в одязі мандрованого
схоласта)*

Що тут за шум? Чим зможу вам служити?

Фауст

Так ось хто в пуделі сидів!
Мандрований схоласт! Оце так насмішив!

Мефістофель

Вітаю вас, великовчений муже!
Од ваших чарів впрів я дуже.

Фауст

Як звешся ти?

Мефістофель

Як дивно запит цей
Від того чуть, хто зневажає слово
Й, не звикши мислить поверхово,
Зглибляє дійсну суть речей.

Фауст

Таких, як ти, відома суть —
Аж світиться крізь покрив назви;
Пізнаєтесь усюди враз ви,
Коли «лихими» вас «спокусниками» звать.
Ну, добре, хто ж ти є?

Мефістофель

Я – тої сили часть,
Що робить лиш добро, бажаючи лиш злого.²⁵

²⁵ Я – тої сили часть, / Що робить лиш добро, бажаючи лиш злого. – Мефістофель глузує з Фауста через те, що той «зневажає слово», і рекомендує йому себе через свої «дії», які заперечують самі себе; цим він дає зрозуміти вченому, що його переклад не вносить ясність у це місце Біблії. Фауст, не розгубившись, у відповідь глузливо обіграє Мефістофелеве слово «часть», на що диявол відповідає новою низкою софізмів. Та все ж останнє слово залишається за Фаустом, який обстоює правду свого перекладу: «На всеблугу творящу силу, / Підступний, нищий, хижий біс, / Ти руку смертно-зледенілу / Даремно, грозячи, підніс».

Фауст

Це загадка! Розгадку ж хто подасть?

Мефістофель

Я – заперечення усього!
Бо всяка річ, що постає,
Кінець кінцем нічим стає,
І жодна річ буття не гідна.
А все, що ви звете гріхом,
Чи згубою, чи просто злом, —
Ото моя стихія рідна.

Фауст

Ти кажеш, що ти – часть,
а сам з'явивсь цілком.

Мефістофель

Мені чужа зарозумілість.
Це ж тільки ви з своїм дурним світком
Себе вважаєте за цілість.
Я ж – часть од часті лиш,
що перше всім була,
Частинка тої тьми, що світло привела,
Те світло гордеє, що хочеться йому
З одвічних володінь прогнати матір тьму.
Та це йому не вдасться – шкода сил,
Воно навік приковане до тіл:
Од тіл тече, в тілах лише прекрасне,
Тілами лиш спиняється в ході,
А згинуть ті тіла – тоді
Й воно разом з тілами згасне.

Фауст

А, ось до чого ти згодивсь!
Велике знищить – неспромога,
Так ти з маленьким заходивсь.

Мефістофель

Та й тут непевна перемога!
Цей світ, оце нікчемне Щось,
Проти Ніщо мов затялось;
На всякі способи я брався,

А все удачі не діждався:
Проти пожеж, потопів, бур
Земля стоїть собі, як мур!
Людське й звірине кодро теж набридли:
Як можна так поводитися підло?
Вже я їх бив, губив – і знов,
Дивись, шумує свіжа кров.
І скрізь таке, хоч бийся в груди —
В землі, в воді, в повітрі, – всюди
Мільйони родяться життів,
В теплі і в холоді, в сирому і в сухому...
Остався б я, напевне, ні при чому,
Коли б огонь служить не захотів.

Фауст

На всеблагу творящу силу,
Підступний, нищий, хижий біс,
Ти руку смертно-зледенілу
Даремно, грозючи, підніс.
До чогось іншого б узявся,
Потворний дух, поріддя тьми!

Мефістофель

Та я вже й сам був поривався;
Про це ще поговорим ми.
А зараз можна мені вийти?

Фауст

Чому ж не можна? Ну й чудний ти!
Тепер уже знайомі ми:
Заходь до мене, як захочеш,
Вікном – вікном, дверми – дверми,
Та й через комин ти проскочиш.

Мефістофель

Та так-то так! А звідси вийти як?
Завадою постане під ногами
Біля порога тайний знак.

Фауст

А! Ти злякався пентаграми,²⁶

²⁶ А! Ти злякався пентаграми... – Пентаграма (з грецької) – стародавній містичний знак у формі п'ятикутної зірки, що застосовували проти нечистої сили.

Що має силу над чортами?
Пекельнику, як ти сюди пробравсь?
І як це дух такий попавсь?

Мефістофель

А придивись до неї пильно, —
Вона накреслена нещільно:
Не вийшов трохи крайній кут.

Фауст

Випадок добре постарався!
Так ти тепер в неволі тут?
Оце не ждав, не сподівався!

Мефістофель

Коли сюди я вскочив псом,
Я не помітив знаку того, —
І чорту вийти вже незмога.

Фауст

А чом не вилізти вікном?

Мефістофель

Та звичка в нас така вже здавна повелась:
Чортам і привидам скрізь вхід без перепони,
Але кудюю вліз, тудюю і вилазь.

Фауст

То в пеклі теж свої закони?
Чудова річ! То з вами можна й пакт
Надійний підписати, безумовно?

Мефістофель

Як хто формальний укладе контракт,
Обіцяне завжди одержить сповна.
Колись питання це складне
Ми обговорим неодмінно.
Ну, а тепер пусти мене,
Прошу тебе, прошу уклінно.

Фауст

Та ще хвилиночку пожди,
Скажи мені хорошу казку!

Мефістофель

Та це ми встигнемо завжди.
Пусти мене, зроби цю ласку!

Фауст

Чи я шукав тебе, скажи?
Ти ж сам попавсь мені на щастя.
Хто чорта вловить, то держи,
Хтозна, чи ще коли впіймати вдасться.

Мефістофель

Гаразд, на все я пристаю,
Як хочеш, я лишусь з тобою,
Але дозволь фантазію твою
Потішити мого мистецтва грою.

Фауст

Роби що хоч, але гляди,
Щоб не було в тій грі нуди.

Мефістофель

Твої чуття за цю часину
Зазнають більше втіх, мій сину,
Ніж в цілий рік сіреньких днів.
Ти вбачиш любосну картину,
Ти вчуєш духів ніжний спів, —
І це не буде лиш маною:
Відчуєш ти амброзій пах
І смак нектару на устах,
Торкнешся щастя ти рукою.
А збори скорі будуть в нас:
Весь гурт наш тут; почнімо враз!

Духи

Щезніть, зникайте,
Темні склепіння!
Дивно привітне,
Ніжно-блакитне
Небо, сяй!
Геть розпливайтесь,

Чорнії тучі,
Ви ж розгоряйтесь,
Зорі блискучі,
Сонце, заграй!

Діти небесні —
Духи чудесні,
Ласку несучи,
Тут пролітають,
Трепет жагучий
Скрізь викликають;
Звинні їх тіні
В барв мерехтінні
Землю вкривають
Там, де в альтанах
Пари коханих
В пристраснім млінні
Душі зливають.
Зелено пишні
Лози буяють,
Грона розкішні
Тяжко звисають,
І винотоки
Винні потоки,
Пінні й шумливі,
З них вигнітають.
В радісній зливі
З гір, маєм критих,
По самоцвітах
Струмні ті ллються,
Поки зйдуться
В ріки глибокі,
Плеса широкі.
Любить там птиця
Солодко впиться
Й далі помчати
Десь на чудовий
Острів казковий
Сонце стрічати.
Чуєш, у лузі
Спів там лунає?
Бачиш, у крузі
Танець буяє?
Всюди тут воля,
Всім тут роздолля:
Ті поп'ялися
По верховині,
Ті розпилися
В озера сині,

Інший ширяє
В небо безкрає,
В далі прозорі,
Звідки ллють зорі
Щастя жагу.

Мефістофель

Заснув! Гаразд, мої хлоп'ята чулі!
Чудово ви співали люлі-люлі;
За цей концерт я не лишусь в боргу.
Він думав, що мені звідсіль уже не вийти!
Ще більш його манною оповийте,
Ще глибш його занурте в море мар!
Мені ж тепер пацюк на визвіл прийде,
Розбить накреслений цей чар.
От і пацюк вродивсь одразу —
Шмигнув до ніг і жде наказу.
Володар всіх щурів, мишей,
Жаб, мух, комах, блощиць, вошей
Тобі наказує підлізти
І на порозі знак прогризти
Там, де оливи він полив, —
За діло ж, ну, без зайвих слів!
Он закрутка чаклунська, бачиш, скраю?
Я через неї тут сидіти маю;
Гризни! Ще раз, і всьому край! —
Ну, Фаусте, спи і поки що бувай!

Фауст

(прокинувся)

Це що ж, я знов в оману дався?
Знов духів рій без сліду зник,
Почезла чортова мана вся,
Та й пудель теж кудись утік!

Кабінет Фауста

Фауст і Мефістофель.

Фауст

Хто там? Заходь! Чи ж мук іще не досить?

Мефістофель

Це я.

Фауст
Заходь!

Мефістофель
Хто хоче, тричі просить.

Фауст
Заходь же!

Мефістофель
От за це люблю;
Дійдем до злагоди ми духом.
Дивись, яким прийшов я зухом:
В червець убрався, в блаватас,
Плащем обвинувся єдвабним,²⁷
Вдяг капелюх з пером привабним
Ще й шпагу замашну припас.
Послухай дружньої поради,
Вдягни й собі такі наряди,
Покинь нікчемні заняття, —
Узнаєш, що таке життя.

Фауст
Шкода мені у шати ті вбиратись,
Турбот життя й на них лежить печать.
Я застарий, щоб тільки гратись,
Замолодий, щоб не бажать.
Чого ж мені од світу ждати?
І що той світ спроможний дати?
Страждай, терпи! Терпи, страждай! —
Цей спів я чую щохвилини,
І щогодини, і щоднини
Усе життя — із краю в край.
Прокинувся уранці — і тривога,
Печаль гірка мене уже тіснить,
Що весь цей день не дасть мені здійснить
Ні одного бажання, ні одного...
Найменший проблисн щастя враз
Від злої критики погасне,
Зникає видиво прекрасне

²⁷ ... В червець убрався, в блаватас, / Плащем обвинувся єдвабним... — Червець — червона, блаватас — блакитна шовкова тканина (примітка М. Лукаша), єдвабний — шовковий. Якщо спочатку Мефістофель з'явився в одязі «мандрівного схоласта» і програв учений двобій з Фаустом, то тут він одягнувся «як шляхетний пан» («edler Junker»), бажаючи показати, що тепер не збирається з ним сперечатися.

За тисяччю гидких гримас...
Нічною зрадною добою
Я в ліжку з острахом іду —
І тут мені нема спокою
Од снів, що сняться на біду.
А Бог той, що живе в мені
І сили збуджує духовні,
Громадить їх бентежно в глибині,
Та вийти не дає назовні.
Онавіснів мені тягар буття —
Я кличу смерть, ненавиджу життя.

Мефістофель

Та хто ж бажає смерті прибуття?

Фауст

Блаженний той, кому у сяйві слави
Вона чоло у лавр зав'є кривавий,
Кого знайде серед гулянки
В обіймах дівчини-коханки.
Чому не вмер я в захваті в ту мить,
Як Дух Землі мені явився!

Мефістофель

І все-таки якогось трунку спить
Ти тої ночі не рішився.

Фауст

Як бачиться, ти любиш шпигувать.

Мефістофель

Хоч не всевіда я, а дещо можу знать.

Фауст

Тоді від пориву страшного
Спинив мене знайомий спів,
І спомин днів дитинства мого
Іще раз душу обманив...
Клену ж я все, що нас тримає
В тенетах марев і оман,
Клену я все, що нам скрашає
Життя земного тужний бран!
Прокльон бучному гордуванню,

Що дух ним сам себе п'янить,
Прокльон людському сліпуванню,
Що нас обманює щомить!
Прокльон вам, мрії славолюбні,
Бажання ввічнити ім'я,
Прокльон вам, пута злудні, згубні —
Робота, влада і сім'я!
Прокляття золоту, мамоні,
Що завдає нам тьму турбот
Або колише нас на лоні
Розкошололюбних насолод!
Я шлю прокльон любові щирій,
Смачному соку виногрон,
Я шлю прокльон надії, вірі,
Й терпінню надто шлю прокльон!

Хор духів

(незримо)

Жаль! Жаль!
Розбив ти його,
Прекрасний світ,
Ударом руки —
Розбив на друзки!
То вчинок півбога!
Ми зносим
Уламки у вічне Нічого,
Голосим
По загинулій красі.
Сильніший,
Як земнородні всі,
Пишніший
Світ побудуй,
Побудуй його в серці своїм!
І прямуй
Шляхом новим
З духом ясным,
І чарівніший
Спів наш почуй!

Мефістофель

Мої малята
Мудрі до ката.
Чуєш, як до втіх і дії
Радять, мов старії?
Звуть тебе в світі
З цеї самоти,
Що від неї кров німіє,

Розум туманіє.

Кинь панькатись із вічною журбою,
Що круком серце рве тобі з грудей.
Відчуєш ти, оточений юрбою,
Що й ти людина між людей.
Не хочу я, правда, рівнять
Тебе до того наброду.
Я сам не великого роду;
Але, коли схочеш пристать
До мене в життєвій дорозі,
То буду тобі по змозі
Товаришем вірним,
Слугою покірним,
А хочеш – і псом,
Безмежно відданим рабом.

Фауст

Якої ж ти від мене хочеш плати?

Мефістофель

Того часу ще досить довго ждати.

Фауст

Ні, ні! Ти, чорте, егоїст,
І так не зробиш, Бога ради,
Комусь другому щось в користь.
Кажі, якої хочеш плати,
А то не буду і наймати.

Мефістофель

Я маю тут тобі у всім служити,
Скоряючись завжди твому слову.
Коли ж ми там зустрінемося знову —
Ти мусиш те ж мені робити.

Фауст

Що буде там – мене це не обходить.
Ти можеш світ якийсь новий виводити,
Коли зруйнуєш той, що є.
На цій землі я радістю втішаюсь,
Під небом цим я муками караюсь,
І аж тоді, як з ними попрощаюсь,
Нехай що хоче настає.

І не бере мене цікавість
Спізнати той інакший світ,
Чи є і там любов, ненависть,
Чи є і там і верх, і спід.

Мефістофель

Та, якщо так, тобі немає ризику.
Угодьмося. Лиш дай мені підписку,
Я дам тобі таке, чого повік
Іще не бачив чоловік.

Фауст

Що хочеш ти, нещасний чорте, дати?
Чи можеш ти стремління ті узнати,
Що їх плекає дух людський?
Є в тебе їжа – в ній нема поживи;
Є в тебе золото – та воно рухливе,
Із рук випримує як стій;
Покажеш гру – в ній виграти неможливо,
Даси коханку – а вона, зрадлива,
З моїх обіймів іншому морга;
Є в тебе честь і слава дорога —
Мов метеор, вона щезає;
У тебе плід зеленим зогниває,
А дерево лиш мить одну цвіте.

Мефістофель

Така вимога біса не злякає,
Я можу дати тобі все те.
Та, друже мій, колись і щось хороше
Утішити в спокої прийде нас.

Фауст

Коли, вдовоєний, впаду на ліні ложе,
То буде мій останній час!
Коли тобі, лукавче, вдасться
Мене собою вдовольнити,
Коли знайду в розкошах щастя, —
Нехай загину я в ту мить!
Ідем в заклад?

Мефістофель

Ідем!

Фауст

Дай руку, переб'єм!
Як буду змушений гукнути:
«Спинися, мить! Прекрасна ти!» —
Тоді закуй мене у пута,
Тоді я рад на згубу йти.
Тоді хай дзвін на вмерле дзвонить,
Тоді хай послух твій мине,
Годинник стане, стрілку зронить,
І безвік поглине мене.

Мефістофель

Зміркуй як слід! Ми все затямим, друже!

Фауст

На це ти маєш всі права.
Що я кажу – то не пусті слова.
Як буде так – я раб тобі, злий душе,
Тобі чи ще кому – байдуже.

Мефістофель

Сьогодні ж, пане докторе, в обід
Я до своєї служби приступаю.
Але – життям і смертю закликаю —
Розписку дай, щоб все було як слід.

Фауст

Навіщо ця формальність дріб'язкова?
Не знаєш ти, що ми додержуємо слова?
Тобі не вистачить хіба,
Що слово дам несхибне, поки віку?
Весь світ тече, хисткий без міри і без ліку,
Мене ж затримає клятьба?
Хоч, може, це й химера все —
Але душа її приймає.
Блаженний той, хто вірність в серці має,
Він без жалю все в жертву їй несе.
А звій пергамену, і підпис, і печатка
Лякає всіх, як хижий василіск;
Там слово мертве од початку,
Там владу мають шкура й віск.
Скажи ж мені, що треба взяти:
Мідь? Мармур? Шкуру? Папірець?
Різець, перо чи олівець?

Як бачиш, вибір пребагатий!

Мефістофель

Уже засипав, як з лоток...
Навіщо стільки тої мови?
Бери абиякий листок,
А підписатися – вточи краплину крові.

Фауст

Ну що ж, і цей зроблю я крок,
Коли вже в вас такі умови.

Мефістофель

Кров, бачиш, своєрідний сік.

Фауст

Не бійсь, що я угоду цю порушу:
Мою нестримно пориває душу
До того, що тобі прирік.
Даремно я себе дунив:
Не більш од тебе я заважив.
Великий дух мене зневажив,
До тайн природи вхід закрит.
Тепер порвалась нитка мислі,
Науки стали мені ненависні.
Тепер у вирі чуттєвих втіх
Я пристрасті племін заспокою,
За чарівною пеленою
Набачусь див і чуд усіх.
Риньмося сміло в часу прибій,
В потік випадків і подій,
Нехай і сміх, і плач,
І щастя, й біль невдач
Перехлюпуються, як хвилі рік:
Лиш в русі проявить себе чоловік.

Мефістофель

В нас не питай, де міра й край:
Всього досхочу, до жадоби.
Бери, хапай, що до вподоби,
І на здоров'я поживай.
Лиш не губись, держися сміло.

Фауст

Та зрозумій, не в насолодах діло.
В стражданнях радощі відчути я готов,
Утіху – в розпачі, в ненависті – любов.
Мій дух звільнився уже од пут науки,
Чутким зробивсь до будь-якого болю,
Вмістить в собі всі радощі і муки,
Все те, що людству випало на долю.
І глиб, і вись – все духом охоплю я,
І втіху, й біль – все в серце уберу я,
Щоб всім єством своїм з єством вселюдським злитись
І разом з ним у безвість провалитись.

Мефістофель

І я жую вже ряд тисячоліть
Той шмат черствий, мій друже милий!
Ніхто з людей, з колиски й до могили,
Старої закваски ніяк не міг стравить.
Повір мені, для себе сам
Бог сотворив цей світ як цілість;
Він в вічному світлі сяє там,
Нам дав лиш пітьму, ну, а вам
І день і ніч послав як милість.

Фауст

Коли ж я хочу!

Мефістофель

Це воно!
Але... тут є «але» одно.
Мистецтво довге, вік короткий,
Ти б мусив знати це давно.
Нехай який-небудь поет солодкий,
У мріях смілий, у серці кроткий,
Для тебе аж у хмари зайде,
Найкращі якості там найде;
Ти будеш сміливий, як лев,
І, як сайгак, прудкий,
Як півдня син, яркий, палкий,
Як сіверяк, кріпкий.
І будеш ти зразком лицарства
І водночас верхом лукавства,
Зумієш пристрастю палати
І розраховано кохати.
Таку прояву високосну
Значу я знаком мікрокосму.

Фауст

Хто ж я такий, що досягти
Я мрії людськості не можу,
Якою душою я тривожу?

Мефістофель

Кінець кінцем, ти – тільки ти.²⁸
З мільйонів кучерів дістань собі перуки,
На височеннії зопнися закаблуки,
Але й тоді ти будеш – ти.

Фауст

Не радує мене тих знань скарбниця,
Що я збирав на протязі років...
Я ніби й ріс – а добре придивиться,
То духом я ні крихти не зміцнів;
Не став я ні на волос вищий,
До безконечного не ближчий.

Мефістофель

Мій друже, дивишся на речі
Ти якось надто по-старечи;
Ні, треба діяти не так,
Поки в житті ми чуєм смак.
Кат знає! Руки, ноги маєш,
І голова, і зад – все є...
А те, чим вільно користуєш,
То, може, скажеш, не твоє?
Шестірку коней я впряжу,
Коли купити їх до змоги,
І, хоч людина, а біжу,
Як звір двадцятьчотириногий!
Мерщій покиньмо всі думки
І в світ пориньмо навіпрямки!
Хто в мудрості химернії заходить,
Той мов осел, невдаха-довговух,
Якого пустирем мара по колу водить,
Коли кругом хвилює пишний луг.

²⁸ *Кінець кінцем, ти – тільки ти.* – Мефістофель прагне переконати Фауста в його суєтній, скінченній сутності, яку легко задовольнити суєтним же, тоді як Фауст прагне наблизитися до «безкінечного» («Не став я ні на волос вищий, / До безконечного не ближчий»). Тут Гете наголошує на марності всіх майбутніх Мефістофелевих спроб задовольнити прагнення Фаустової душі, які лежать в царині нескінченного.

Фауст

З чого ж ми почнемо?

Мефістофель

Мерщій відціль біжим!
Та це ж катівня, а не дім!
Себе ти тут даремно душиш
І хлопчаків нещасних сушиш;
Нехай сусіда цим живе,
Товче, як знає, воду в ступі...
Чи тим малим ти скажеш щось нове?
Вони для того надто гупі.
Ось чуєш, вже один іде!

Фауст

Я не прийматиму нікого.

Мефістофель

Та бідний хлопець довго жде,
Невже ж і піде без нічого?
Стривай, цей плащ і шапочка оця
Мені якраз, здається, до лиця.
(Перевдягається)
На мене сміло покладайся,
Я хлопчику скажу два-три слівця,
А ти іди в дорогу вже ладнайся.
Фауст виходить.

Мефістофель

(у Фаустовій довгій одежі)
Зневаж лиш розум і знання —
Найвище людське надбання;
Хай дух олжі тебе охмарить,
Дивами злудними обмарить, —
Тоді робота нам легка...
Йому діставсь на долю дух бентежний,
Що мчить усе вперед, усе чогось шука,
Рвучись кудись в простір безмежний,
Од втіх земних він утіка.
Втягну ж його в життя розпусне,
У світ нікчемностей липкий,
Хай б'ється, борсається, грузне,
Нехай в ненаситі своїй
Жадливими устами дарма ловить
Примарну їжу і пиття, —

Коли б і не вдалось мені його підмовить,
То він би й сам пропав без вороття.

Увіходить учень.

Учень

У цьому місті я новак,
Сюди осміливсь завітати,
Щоб мужа вченого пізнати,
Якого тут шанує всяк.

Мефістофель

Вельми вдячний вам за цюю честь,
Та таких, як я, немало єсть.
Ви що, уже взялися за науку?

Учень

О, прийміть мене під вашу руку!
Я з щирим серцем сюди прийшов,
Є й грошенята, й свіжа кров.
Довго мене не пускала мати,
Та дуже хочу мудрість пізнати.

Мефістофель

Тоді на місці ви якраз.

Учень

Признатись, сумно якось у вас:
Усі ці мури, всі ці зали
Мені до серця не припали.
Мов нежива оселя ця —
Ані зела, ні деревця,
А як за парту я сідаю —
І слух, і зір, і ум втрачаю.

Мефістофель

Та тут у звичці діло все.
І немовля спочатку теж
Не дуже радо груди ссе,
А опісля – не одірвеш.
Отак і вам – науки груди
Щодня смачніше ссати буде.

Учень

Радніший я до тих грудей допасти,
Але ж навчіть, як шлях до них прокласти?

Мефістофель

Та ви скажіть мені вперед,
Який ви обрали факультет?

Учень

Я хочу справді вченим стати,
Усе знання умом обняти,
Пізнати життя землі і неба
І всіх речей збагнути суть.

Мефістофель

Ви стали враз на вірну путь;
Лиш розважатися не треба.

Учень

Візьмусь я щиро працювати,
Але хотілося б мені
Хоч трохи часом погуляти
У гарні святкові літні дні.

Мефістофель

Цінуйте час – він не стоїть на місці,
Зумійте з нього взяти якомога більш користі,
А щоб як слід згострити ум,
Вступіть в Collegium logicum.
Там дух ваш добре намуштрують,
В іспанські чоботи озують,
Щоб він тягнувся за кроком крок
Обачно по шляху думок,
А не збивавсь на манівці,
Як блудний вогник по луці.
Там вас навчатимуть щодня:
Не дій ніколи навмання,
Не так-то просто їсти й пити —
Все слід під «раз, два, три» робити.
Думки у нас фабрикують так,
Як складну тканину тче верстак:
Раз ступив – тисячі ниток,
Раз прибив – непомітно ллються,
Човники сюди-туди снуються,

В основу влітаючи уток.
А тут філософ вже підходить
І що, йчого і як доводить:
Як перше так і друге так, —
То третє і четверте так;
Як першого й другого немає,
То третє й четверте відпадає.
І славлять повсюди його учні,
Та щось із них ткачі незручні.
А стане мудрець живе щось вивчати —
Заходиться з нього дух виганяти,
І от – всі частки в руках трима,
Та що по тих частках – зв'язку ж нема!
«Encheiresis naturae» це в хімії звуть,
Ті мудрощі темні самі себе б'ють.

Учень

Мені не все тут зрозуміло.

Мефістофель

Та далі краще піде діло,
Навчіться лиш редукувати
І вірно класифікувати.

Учень

Од цих речей я очманів:
У голові – мов сто млинів.

Мефістофель

А потім, щоб дійти мети,
Слід метафізику пройти.
Збагніть, зглибіть усе те в ній,
Чого не втямить глузд людський,
А як не все і збагнете —
Слова ж препишні є на те!
Та ви в цей перший рік занять
Повинні пильно працювать:
Щодня п'ять лекцій буде в вас;
З дзвінком завжди заходьте зразу в клас
Заздалегідь завчіть урок
З своїх книжок – рядок в рядок,
Побачите, що вчитель вчить
Достотно так, як там стоїть,
І все пишіть у зошит свій,
Мов то диктує Дух Святий.

Учень

Я розумію це чудово:
Не спи, у класі сидячи,
Усе записуй слово в слово,
Іди додому та й учи.

Мефістофель

То вибирайте ж факультет!

Учень

У правознавстві щось принади я не бачу.

Мефістофель

За це я вас не винувачу:
Наука права – то не мед.
Закон, права, правопорядок —
Все те прийшло до нас у спадок,
Передавалось, як лишай,
Із роду в рід, із краю в край.
Страждай, тому що ти нащадок:
Ум – безумом і злом добро стає,
А що у нас природне право є,
Про те нема ніде і згадок.

Учень

Тому, що досі думав сам,
У вас підтвердження знайшов я.
Чи не піти ж на богослов'я?

Мефістофель

Я б не хотів зле радить вам.
В науці тій обачним треба бути,
Щоб на слизьку дорогу не ступить.
Розлито стільки в ній таємної отрути,
Що трудно нам її од ліків одрізнити.
Найкраще й тут – одного лиш держіться
І на слова учителя кляніться,
Тоді вам прикростей не знать.
І взагалі, держіться слова,
І в храм пізнання путь готова.

Учень

Але ж до слів потрібно і понять!

Мефістофель

Авжеж, це так, міркуючи сумлінно;
Та де понять не стане, неодмінно

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.